

Inimese ja looduse suhte mõtestamine esseistikas

Funktsionaalne vaade eesti esseistikale

ASKO LÖHMUS

1. Esseistika kui avatud mõtlemisvorm

Kui inimene püüab mõista keerulisi nähtusi, siis kust ta selleks teadmisi hangib ja kuidas neid kasutab? Mil määral onoleb mõtlemisprotsess mõttekaaslastest ning kuidas seostuvad sellega teised kultuurid ja kogukonnad, kes teadmisi loovad ja kasutavad? Sellele vastamiseks tuleb uurida protsesse, kus teadmised ühendatakse mõistmiseks (ingl *knowledge* → *understanding*) ja edastatakse mõttekäiguna.

Esseistika kätkeb mõttekäikude, nende levimise ja levitamise uurimiseks huvitavat ainet. Seda eriti siis, kui mõista esseed laias tähenduses: tõe poole püüdleva üldarusaadava lühitekstina, kus kirjutaja saab esitada tervikliku mõttekäigu oma kogemuse ja teksti ilu käsituse kaudu (Adorno 1984; Dillon 2017). Need omadused võimaldavad essee muuta teadlikult mõistmise kui „ühisvara osaks”, nagu Jaan Kaplinski esseistika missiooni on tõlgendanud Thomas Salumets (2004: 542). Tõsiasi, et trükikõlbliku esseena suudavad mõtteid väljendada eri valdkondade inimesed, sh erinevad teadlased, lihtsustab teaduse ja teiste kultuurisüsteemide kokkupuudet (vt Varghese, Abraham 2004; Clode 2014).

Mõistmine kui protsess ning esseistika kui vahend kohtuvad eeskätt keeruliste ja universaalsete nähtuste juures. Näiteks Juhani Salokannel (1998) on soome esseistika tõusu põhjusena täheldanud XX sajandi teisel poolel sotsiaalteadusliku universaalteooria nurjumist, mil esseedes sai jätkata vähemalt „oma isiklike teooriatega”. Kusjuures „uue essee” rajajaks peab Salokannel (1998: 284) Pentti Linkolat, kes käsitles radikaalsel moel ühiskonna ja looduse suhteid. Käesolevas artiklis uuringi selle komplekssuhte (Folke jt 2021) käsitlemist eesti esseedes, puudutamata esialgu esseede tõeväärtust ega retseptsiooni. Vaatlen kolme autorite grupi tekste ning keskendun järgmistele probleemidele: 1) interaktiivsus – kuidas teadmised ja järeldused esseedesse ja nende vahel liiguvad; 2) teadmise põhistruktuur – kuidas luuakse esseedes teemakohast mõistmist; 3) normatiivsuse väljendused – mil määral on hoiakud või väited saadud teadmisi maailmavaateliselt mugandades (joonis 1).

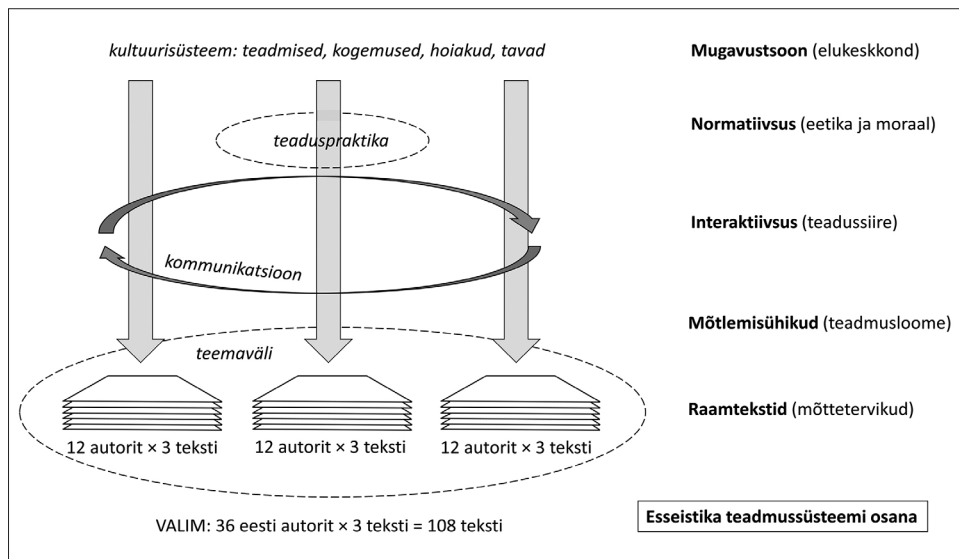
2. Esseede valik ja tekstianalüüs

Uuringu valimiks on 108 teksti 36 autorilt, kes on avaldanud vähemalt kolm inimese ja looduse suhet mõtestavat eestikeelset esseed. Selline valik tasakaalustab mõttekäikude terviklikkust ja iseseisvust (sama autori esseed pole mõistmiselt

ja normatiivsusest üksteisest nii sõltumatud kui eri autorite omad). Teema eeldas sellist sisuarendust, mis üheaegselt inimese (ühiskonna, kultuuri) ja looduse suhte iseloomustamisega seostas selle kummagi süsteemi oluliste omadustega. Sellist kirjeldust nimetan edaspidi **loodussuhteks**.

Teksti vorm ja maht võisid olla üsna erinevad, sest need olenevad ühiskondlikest, majanduslikest ja kultuurilistest oludest, ning teadmiste edastamiseks on esmased loetavus ja kättesaadavus, mitte esteetiline nõudlikkus. Näiteks 1990-ndatel alanud traditsioonilise esseistika buumi seletas Mihkel Mutt (2002) tsensuuri kadumisega. Loodusteadlaste seas on aga kitsa eriala välist avalikku sõnavõttu kaua ebapädevu- seks sildistatud (nn Carl Sagani efekt; Clode 2014; Martinez-Conde 2016), mistõttu vähemalt tegevteadlastel tasub jälgida kõiki arvamuseformaate.

Selleks et käsitleda kultuurisüsteemide vastastikmõju, määratlesin esmalt kirjutamisaegse eluala põhjal kolm autorite gruppi: kirjanikud, teadlased ja teised (sh tegevpoliitikud, olenemata nende teadusalasest taustast). Igasse gruppi leidsin 12 autorit ja igäühelt kolm kõige põhjalikumate teemakohast esseid (vt tabelit 1). Lisakriteeriumideks olid valitud tekstide eristumine teistest sama autori esseedest ja selgus kasutatud allikate osas. Tekstide esmadataeringud võimaldavad ühtlasi määratleda teemakohases esseistikas kolm kõrgr perioodi, mil kirjutasid kõigi kolme grupi autorid: 1967–1980, 1996–2003 ja alates 2017. aastast.

Joonis 1. Uuringu ülesehitus: uuritav süsteem ja valim (vasakul) ning uurimisprobleemid (paremal). Keskne probleem on esseistikas loodav, väljenduv ja edastatav teadmus, mis kujuneb selles osalevate kultuurisüsteemide sisestes ja vahelistes tunnetus- ja suhtlusprotsessides. Seda uuriti inimese loodussuhte (teemaväli) käsitleva 108 teksti analüüsil, mis saadi tasakaalustatud kihtvalimina kolmest kultuurisüsteemist (elualade järgi kirjanikud, teadlased ja teised). Sh teadlaste kultuurisüsteemi defineerib just algupärane teadmusloome.

Tekstianalüüsis kirjeldasin teadmuse kasutamist inimese loodussuhte esitamisel, sh teadmuse päritolu, mõttekäikude terviklikkust ning normatiivsuse ilminguid. Viimast võrdlesin kolme arhetüüpse loodussuhtega (Hertog, Turnhout 2018), mis on siin ümber sõnastatud: 1) *kasutaja* – „loodusressursse tuleb kasutada teadvustatult”; 2) *aednik* – „loodus vajab inimese kujundavat hoolt”; 3) *kaaslane* – „loodusel on õigus oma elu elada”. See jaotus teeb vahet teadvustamisel ja vastutus(tund)el, mistõttu seda eelistasin jaotusele tehnika-, inim- ja looduskesksuseks (nt Oja 2001). Töö põhiseisukohtade tundlikkuse kontrolliks koostasid need kõigepealt igast gruppist üheksa autori tekstide põhjal ja lisasin siis veel kolm autorit. Suurem valim ühtegi põhiseisukohta ei muutnud, kuid lisas varieeruvust ja näiteid.

Igas tekstis hindasin umbkaudset looduse (loodusseaduste) kirjelduse mahtu. See n-ö looduse osa moodustas teksti kogumahust keskmiselt 21% kirjanikel, 36% teadlastel ja 16% ülejäänutel. Ootuspäraselt võiksid teadlaste tekstid seega toimida kultuuriülekanedes sagedamini loodusteadusliku (või süsteemide vahel tasakaalustatud) teadmise edastajana ning „teised” autorid on käsitluse inimkesksuselt lähemal kirjanikele kui teadlastele.

Tabel 1. Inimese ja looduse suhte iseloomustamiseks uuritud autorid ja esseed. Tärniga on tähistatud analüüsi teises faasis lisatud autorid

Autor	Pealkiri (viide; loomis- või esmane ilmunisaasta, kui erineb viiteaastast; lühiviide)
<i>A. Kirjanikud</i>	
A. H. Tammsaare	Avalik kiri kirjanik A. H. Tammsaarele (Tammsaare 1990: 273–284; 1927; Tms1); Pisut kannatusest maailmas (Tammsaare 1990: 70–72; 1934; Tms2); Lunastus (Tammsaare 1990: 223–228; 1937; Tms3)
Friedebert Tuglas	Kaksipidi küsimusi (Tuglas 1966: 133–148; 1916; Tug1); Julmal ajal (Tuglas 1966: 161–166; 1941; Tug2); Kevadisi mõttekäike (Tuglas 1966: 179–188; 1954; Tug3)
Jaan Kaplinski	Eelarvamused ja eetika (Kaplinski 1996: 36–45; 1968; Kpl1); Ökoloogia ja ökonoomika (Kaplinski 1996: 46–73; ca 1972; Kpl2); Silmad ja mõistus (Kaplinski 1996: 74–111; 1976–1977; Kpl3)
Osvald Tooming	Inimese kaitseks (Tooming 1975: 187–197; 1969; Too1); Loodus on tumm ja kannatlik (Tooming 1975: 155–164; 1972; Too2); Metsas kuri jahimees (Tooming 1975: 143–150; 1972; Too3)
Hando Runnel	Maamõte (Runnel 1984: 228–232; 1970; Run1); Miks ma ei kirjuta loodusest (Runnel 1984: 233–235; 1978; Run2); Hoidjad ja päästjad (Runnel 1988: 133–136; Run3)
Mati Unt*	Suvi (Unt 1995; Unt1); Suvetaevas (Unt 1999; Unt2); Ended (Unt 2000; Unt3)
Viivi Luik	Jõgevamaa naise juhtum (Luik 2006: 57–61; 2002; Luk1); Kuidas ma jäin ilma kodumaata (Luik 2006: 71–74; 2003; Luk2); Kes maksab? (Luik 2006: 97–100; Luk3)
Valdur Mikita	Läänemeresooome elutunne (Mikita 2017: 29–54; Mik1); Nõiutud talud, hajali külad (Mikita 2017: 55–72; Mik2); Metsaeestluse koda (Mikita 2017: 73–88; Mik3)
Mihkel Mutt	Valmistugem võitluseks võsa vastu (Mutt 2017a; Mut1); Inimene ja loom (Mutt 2018: 48–49; Mut2); Inimese klaarumine (Mutt 2018: 133–136; Mut3)

Hasso Krull*	Haabersti paju ja Eesti tulevik (Krull 2020: 156–158; 2017; Kru1); Varsti (Krull 2020: 72–82; 2017; Kru2); Imelihtne tulevik (Krull 2020: 67–71; 2018; Kru3)
Tõnu Õnnepalu	Udu (Õnnepalu 2023: 51–59; 2021; Õnn1); Lõpunimõtleja tunnistused (Õnnepalu 2023: 43–50; 2021; Õnn2); Leplikkuse kiituseks (Õnnepalu 2023: 212–222; 2022; Õnn3)
Maarja Pärtna*	Janu teiste järele (Pärtna 2022; Pär1); Keskkonnaajalugu taastab kohamälu (Pärtna 2023; Pär2); Soisema tuleviku poole (Pärtna 2024; Pär3)
<i>B. Teadlased</i>	
Edgar Kant	Norra Atlandi-rannik ja kalandus (Kant 1999: 153–159; 1924; Knt1); Eesti rahvastiku ja elamisruumi suhteist ning nende plaanikast ümberkorraldamisest (Kant 1999: 464–470; 1936; Knt2); Ühe emigratsiooni saatus (Kant 1999: 503–513; 1950; Knt3)
Gustav Naan	Inimene ja lõpmatus (Naan 1968a; Naa1); Kas vastame kosmotaridele? (Naan 1968b; Naa2); Inimene plahvatavas universumis (Naan 1969; Naa3)
Viktor Masing*	Kas rabad on tõesti nii kohutavad (Masing 1970; Mas1); Kellele seda soist tihnikut Sosval vaja on? (Masing 1980; Mas2); Looduskaitse ja maaparanduse vastuoludest (Masing 1984; Mas3)
Hans Trass	Vastuolud ja lahendusotsingud ehk tehnotsentristlik ja ökoloogiline mõtlemine (Trass 2010: 17–27; 1986; Trs1); Habras biosfäär ja kõikvõimas inimene (Trass 2010: 71–80; 1987; Trs2); Ökoloogiliselt eetilise Eestimaa eest (Trass 2010: 28–37; 1988; Trs3)
Toomas Paul	Reportaaž Eestist aastal 2010 (Paul 2003: 256–271; 1996; Pau1); Edukuse saladus (Paul 2003: 318–320; 1999; Pau2); Häda mõistuse pärast (Paul 2003: 321–324; 1999; Pau3)
Fanny de Sivers*	Inimese enesekeskus (Sivers 2010: 10–15; Siv1); Solidaarsed õnnes ja õnnetuses (Sivers 2010: 46–52; Siv2); Uus pilk Loomingule (Sivers 2010: 73–75; Siv3)
Tiit Kärner	Ennasthävitav arenguring (Kärner 2015: 231–236; 2003; Kär1); Jumal ja inimene. Euroopa tõus ja langus (Kärner 2015: 237–242; 2011; Kär2); Maailm toimub (Kärner 2015: 272–281; 2013; Kär3)
Kalevi Kull	Riigikaitse on ökosüsteemi kaitse (Kull 2022; 1999; Kul1); Kuidas säästvat arengut ära tunda (Kull 2005; Kul2); Maharahunemise retsept (Kull 2018; Kul3)
Jüri Engelbrecht*	Komplekssüsteemid (Engelbrecht 2017: 240–254; 2010; Eng1); Traktaat tulevikust mis algab kohe (Engelbrecht 2023: 328–351; 2020; Eng2); Piirid mitmest vaatenurgast (Engelbrecht 2023: 130–141; 2022; Eng3)
Maarja Vaino	Identiteedilooma ja kultuurikatkestus (Vaino 2018; Vai1); Metsaküsimus on metaküsimus (Vaino 2021; Vai2); Millise kliima pööret vajame ennekõike? (Vaino 2024; Vai3)
Aveliina Helm	Sissejuhatus maailma päästmisse (Helm 2018a; Hel1); Head maastikud (Helm 2018b; Hel2); Me ei tohi kunagi unustada, et rahvus ja loodus käivad käsikäes (Helm 2019; Hel3)
Tarmo Soomere	Parim kaitse maailma vastu on selle põhjalik tundmine (Soomere 2022: 117–121; 2018; Soo1); Inimene piiril eri teadusvaldkondade vaates (Soomere 2022: 25–33; 2021; Soo2); Rohepööre kui teaduse ja tehnoloogia arendamise küsimus (Soomere 2022: 99–105; 2021; Soo3)
<i>C. Teised</i>	
Juhan Luiga	Ühistunne (Luiga 1995: 536–541; 1908; Lga1); Soo vaim (Luiga 1995: 550–555; 1908; Lga2); Soome sugu usk III–IV (Luiga 1995: 333–370; 1917; Lga3)

Johannes Käis	Looduslooline laste- ja noorsookirjandus (Käis 1996: 151–155; 1920; Kis1); Õpetaja ülesanded kodumaa looduse uurimises ja looduskaitstes (Käis 1996: 121–133; 1923; Kis2); Loodusõpetuse sihid ja ülesanded algkoolis (Käis 1996: 160–163; 1927; Kis3)
Kaarel Liidak (Karl Liideman)*	Maa ja maailmavaade (Liideman 1935: 74–111; 1934; Lii1); Maa ja Eesti rahvastiku probleemid (Liideman 1935: 140–159; Lii2); Maa õnnistus ja maa sundus (Liideman 1935: 199–208; Lii3)
Jaan Eilart	Põlvest põlve (Eilart 2016: 237–243; 1957; Eil1); Vaikus (Eilart 2016: 477–479; 1967; Eil2); Loodus kultuuris (Eilart 2016: 257–259; 1969; Eil3)
Fred Jüssi	Eidest, taadist ja... (Jüssi 2015: 31–40; 1972; Jüs1); Lutikas (Jüssi 1986: 37–39; 1974; Jüs2); Retk Lapi Looduskaitsealale (Jüssi 1986: 81–91; 1978; Jüs3)
Tõnis Kaasik	Ökoloogiline massiliikumine (Kaasik 1990: 66–85; Kaa1); Keskkond ja areng (Kaasik 1990: 139–151; Kaa2); Globaalne perspektiiv (Kaasik 1990: 192–204; Kaa3)
Andres Tarand	Saastamise liigid (Tarand 2004: 36–40; 1991; Tar1); Keskkonnakaitse printsiibi vajalikkusest Põhiseaduses (Tarand 2004: 41–45; 1991; Tar2); Eksirännakud energeetikas (Tarand 2004: 94–120; 2003; Tar3)
Ahto Oja	Inimese ja looduse suhe (Oja 1998; Oja1); Looduse jätkusuutlikkus on ühiskonna jätkusuutlikkuse eeldus (Oja 2001; Oja2); Visioon keskkonnataasakaalu põhimõtte ellu viinud Eestist aastal 2030 (Oja 2003; Oja3)
Peeter Vissak*	Saateks (Vissak 2003: 5–10; Vss1); Kui tume on tulevik? (Vissak 2003: 14–19; Vss2); Esivanemate fraktaalne maailmapilt (Vissak 2003: 214–218; Vss3)
Kaupo Vipp*	Koomaeelne tsivilisatsioon (Vipp 2016; Vip1); Üks tee, kolm viita (Vipp 2019; Vip2); Tagasi Olduvasse (Vipp 2024; Vip3)
Mari Kartau	Kust need uued vanaemad ilmajaamaga kõhus peaks siis tulema? (Kartau 2017; Ktu1); Millega lunastada tarbija süütunne? (Kartau 2020; Ktu2); Nüüd on teada, miks loodusest võõrdunud lolle nii palju on (Kartau 2023; Ktu3)
Tiit Maran	Looduskultuurist ja looduskultuuritusest (Maran 2021; Mar1); Looduse taastamise tähenduse määratlemine ja illusioonid (Maran 2023a; Mar2); Ratsionaalsuse ja väärtuste rohepööre (Maran 2023b; Mar3)

3. Keskne teemaväli ja piiritekstid

Inimese loodussuhte süsteemne käsitlemine eeldab, et loodust (mida inimene ei ole loonud) ja inimest küll eristatakse, aga üldisemalt nähakse neid tervikuna. Sellise käsituse põhjal saab täpsustada siin vaadeldavate esseede **keskse teemavälja** ja lisaks eristada selle teema suhtes piiripealsed tekstid. Sellisel jaotusel on nii mõtte- ja kultuurilooline kui ka pedagoogiline väärtus: teemaväli osutab analüüsi ja kommunikatsiooni, piirialad aga avastuslikkuse ja kultuuriülekande tulipunktile.

Loodussuhte täpsustamise lähtekohaks sobib Hando Runneli „Miks ma ei kirjuta loodusest” [Run2], kus **loodusel** on kolm tähendustasandit: kogu loodusseadustele vastav maailm (universum), muutuv (sh inimtegevusest ohustatud) elusloodus ning koduloodus (kui osa oma kodust). Neid kaaludes leiab Runnel, et esimesest ta ei jaks (vt ka Mutt 2017b: 75–76) ning viimasest pole kombeks kõnelda (ka [Tms1; Mik2]). Seega arutleb ta loodusega seoses eeskätt globaalsete või piirkondlike eluslooduse

muutuste üle, nagu kinnitab ka Runneli hilisem lühitekst [Run3]. Sarnast loodussuhete tasandit käsitleb enamik autoreid, kes aga sageli illustreerivad seda muu hulgas kohalike muutuste kaudu [Lga2; Too2; Jüs1; Mas2; Luk2–3; Mik2; Önn3; Vai3]. Seega: looduse – ja ühtlasi inimese loodussuhte – keskse teemavälja saab eesti esseistikas piiritleda ökoloogiliste, st peale inimese ka teisi elusolendeid hõlmavate süsteemide tasandiga.

Nõnda eristuvad ühtlasi piiritektid, kus süsteemset loodussuhet käsitletakse ökoloogilistele süsteemidele tähelepanu pööramata. Tuues paralleeli „piiriobjektidega” innovatsiooniteoorias (nt Caccamo jt 2023), võiks neist otsida kesksel teemaväljal puuduvaid probleemipüstitusi või lahenduskäike. Kusjuures autor, kelle kõik tekstid on teemavälja suhtes piiripealsed, osutab ühtlasi enda kuulumisele **piirnevale teemaväljale** või isegi teise kultuurisüsteemi. Siin tuleb küll arvestada, et igalt autorilt valiti loodussuhet kõige selgemini käsitlevad tekstid, st piiritekte (samuti hoopis teisel teemal esseid) võib olla ja enamasti ongi ka teemavälja autoril. Niisuguseid piirnevaid teemavälju eristasin esialgu neli, jälgides, et neis erineks mõtlemistehnika (ptk 5) ja leiduks järjepidevus mitme põlvkonna autoritena.

Piiritektide kogumist **füüsika** teemaväli seostab ühiskonna- ja kultuurimuutusi otse füüsikaseaduste ja -mõistetega. Sellealane esseistika sai süsteemsena alguse 1960-ndatel Gustav Naanist ning tänapäeval viljelevad seda Tiit Kärner (2015) ja Jüri Engelbrecht (2017, 2023). Seos elusloodust hõlmava keskse teemaväljaga joonistub välja Kärneri essees „Maailm toimub” [Kär3], mis kirjeldab universumi arengut kompleks-süsteemide, sh elu ja ühiskonna tekke poole. Seega on ökosüsteemid füüsikute maailmapildis olemas, aga nendega ei tegeleta – nii nagu ökoloogi kirjeldus samast protsessist jätab välja kosmoloogia [Trs3]. „Elu, vaadatuna füüsiku pilguga, on üks hästi pinnapealne ja täiesti kohaliku tähtsusega nähtus” [Naa3]. Seejärel konstrueeritakse kogu globaalprobleemide teemaväli teisiti kui kesksel teemaväljal, nt Engelbrecht osutab bioloogilis-ökoloogilistele ja kultuurinähtustele kui tuletistele: „Väga üldiselt võime maailmas toimuvaid protsesse või nähtusi vaadelda kaksikjaotuses: tegemist on kas füüsikaliste või sotsiaalsete protsessidega” (Engelbrecht 2023: 131; Eng3).

Kultuuriväärtuste teemaväljas muretsetakse keele, kõrg- ja rahvuskultuuri, rahvusriigi ning kombelise kasvatusel pärast. Loodus on nende murekohtadega seotud kui tähenduslik pidepunkt või traditsioonilise eluviisi osa, mis tihti peale kätkeb dilemmat. Sellesse teemavälja paigutuvad Johannes Käisi, Fanny de Siversi, Maarja Vaino ja Runneli esseevalimid. Näiteks Vaino essee „Identiteediloomed ja kultuurikatkestus” [Vai1] käsitleb tavarealaalsuse ja virtuaalreaalsuse vastandust, keskendudes viimasele (ja kultuurile), kuid vastanduse osa on ka võõrdumine kodumaastikest. Pool sajandit varem väljendas Runneli „Maamõte” [Run1] sama maa ja linna võrdluses, mis osutas traagilisele valikule tasakaalus elukeskkonna ja vaimuelu vahel (groteskina vt [Unt1]). Linna ja maa dilemmat on rõhutanud ka paljud keskse teemavälja autorid, ent teinud seda ainuüksi vaatlejana [Jüs1; Trs1; Mik1; Mut1; Önn3] või end maa poolele seades [Tms1; Lii1; Too2; Ktu1].

Tsivilisatsioonide ajaloo teemaväli hõlmab komponente eelnevaist, kuid keskendub küsimusele inimväärselt elust pärast praeguse tsivilisatsiooni vältimatut

kriisi. Neis esseedes aimub inimese loodussuhte põhjaneva ümberkorralduse ootus. Põhiautorid on Kaupo Vipp (rõhuga tsivilisatsioonil kui kompleksüsteemil) ja Hasso Krull (rõhuga kultuurilisel uuestisünnil). Krull liigub vahel aga sujuvalt keskele teemaväljale: essee „Imelihtne tulevik” [Kru3] ei määratle ta Eestit riigi ega inimeste rahvuse kaudu, vaid see on „pärimuslik ökoloogiline kooslus”, mis „ei hõlma üksnes inimesi, vaid lugematut hulka teisi olendeid, kes elavad meie kõrval, meie ümber, meie jalge all, meie pea kohal ja isegi meie sees” (Krull 2020: 70).

Esteetika teemaväljas on loodussuhte esituses ilutunnetus valdav mõttekäigu terviklikkuse üle, eeskätt poeetiliste kujundite ja kompositsiooni kaudu. Sellised tekstid pigem ei sõnasta otse kesket järeldest, vaid annavad seda mõista. Selle põhjus võib olla vaikne vastuhakk üldisele (valitsevale) veendumusele, et otsene kriitika (ptk 4) pole jõukohane või mõistlik. Tüüpilised autorid on Friedebert Tuglas ja Fred Jüssi, üksiktekstides ka Mati Unt [Unt2] ja Jaan Eilart [Eil2]. Essee „Kevadisi mõttekäike” [Tug3] vaatleb Tuglas kodupagulusest paljude seosekildudena inimese ühtekuuluvust ühiskonna ja loodusega, visandades kujundite kaudu üldist suhtumist: „vend sipelgas”, „skandaal aias [lindude vahel]”, „tean [keemilisi ja füüsikalisi tööku] kuid kõigest hoolimata joobun”, „ajaloo kohus” jne. Kõnekas on võrdlus tema ligi 40 aastat varasema tekstiga „Kaksipidi küsimusi” [Tug1], mis jõuliselt vastandab inimest ja kunsti loodusele ja loomadele („Tahate teie siis, et inimene tagasi vegeteeriva looduse hõlma vajuks [---]?!”; Tuglas 1966: 140), aga samal ajal kasutab läbivalt loodusega seostuvaid metafoore. Undi tüüpvõte on raamistada oma suhtumine inimtegevusse loodusolustiku kaudu: suvekuumuse varjus ehitatakse riiki [Unt1], sinitaeval on võim halbade uudiste üle [Unt2] ja talvelibeduse taustal kulgeb tehnoloogiline „progress” [Unt3].

4. Essee interaktiivsus ja mõistmisloome

Essee osalemist mõistmisloomes käsitlen kõigepealt nende struktuuri põhjal. Esmalt kirjeldan essee omavahelist seostumist (interaktiivsust) ning seejärel (ptk 5–6) vaatlen, kuidas autor konstrueerib järeldestkäike. Lähtun lihtsustatult kolmest mudelist: kas peamist mõtteliini (mõistmist) luuakse varasema mõistmise 1) peale, 2) asemele või 3) kõrvale.

Interaktiivsuse kohta võib uuritud 108 essee puhul teha järgmised tähelepanekud.

1. Isiklikud vastandumised (vastulaused) on haruldased. Läbiva võttena kasutab neid üksnes ajalehekolumne kirjutav Mari Kartau, sh teadlaste [Ktu2] ja kirjainike [Ktu1] vastu. Siiski on igas autorite grupis üks selline essee [Too1; Trs1; Lii2], mõõndustega rohkemgi [Tms1]. Huvitavaim on Osvald Toominga [Too1] 1969. aasta vastulause Kaplinski looma- ja elukaitselisele tekstile „Eelarvamused ja eetika” [Kpl1], mis paisub vastanduseks lääne mõtlemisega („Nõukogude ühiskonnale on säärane pessimism võõras”, Tooming 1975: 197). Ent kolm aastat hiljem on Tooming [Too2] Kaplinski vaadetele lähenenud („iga rüüste, hävitamise, tasakaalu häirimise puhul [peaks] karjatama inimeste südametunnistus”, Tooming 1975: 164), lisaks

konstrueerib ta kodu mõistet nii, et laiendab loodusele patriotismi (kodukandi-uhkuse) mõiste. Niisugust mõtet arendab ka Kaplinski 1972. aasta tekstis [Kpl2] ning see ühendab mõlemat omakorda esimese [Kis2; Lii3] ja samuti teise iseseisvusperioodi autoritega [Luk1; Mik2; Vai1,3; Hel3].

2. Kirjanike tekstides leidub vähe otsest vastastikmõju, eriti osutusi teadlastele. Kolmandikus kirjanike tekstides pole ühtki nimelist viidet (teadlaste esseedest on viideteta vaid kaks: [Mas3; Hel3]). Teadlasi mainivad regulaarselt ainult Kaplinski, Krull ja Valdur Mikita, kuid nemadki osutavad märksa rohkem humanitaaridele. Ülejäänud kirjanike valimis märgib (sh mitte nõustudes) eesti teadlasi ainult Tooming: möödaminnes Naani [Too1] ja zooloog Harry Lingi [Too3].

3. Teadlaste grupis on 30 tekstis (83%) viited vähemalt kolmele isikule (allikale), kusjuures enamikus teadlaste tekstides leidub osutus mõnele filosoofile, loovharitlasele või avaliku elu tegelasele. Seejuures on Edgar Kanti „Eesti rahvastiku ja elamisruumi suhteist...” [Knt2] otseviitega edasiarendus Kaarel Liidaku kirjutisest „Maa ja Eesti rahvastiku probleemid” [Lii2]. Osutused uuritava valimi kirjanikele (Kaplinskile – [Kär1], Undile – [Trs1, Vai2], Tammsaarele – [Vai3]) on siiski sama haruldased nagu kirjanike osutused teadlastele.

4. Muude autorite grupis on viitamine väga varieeruv, peegeldades nii autorite kui ka formaatide eripalgelisust (nt hulgalised viitestikud [Lui3] ja [Oja1] või ridamisi isikuosutusi [Lga1; Eil1; Kaa1,3]). Ainsana osutab siin uuritud teadlastele Liidak (Kantile; [Lii2]) ning teisi eesti teadlasi nimetatakse kolmes kirjutises [Oja1; Ktu2; Mar1]. Osutused kirjanikele on tavalisemad, eriti Juhan Luiga ja Eilarti esseedes.

5. Eripärane on Jüssi tekstide interaktiivsus: ta konstrueerib mõttekäike alati eluliste kokkupuudete põhjal, nagu kohtumine loomaga [Jüs2], sõbraga [Jüs3] või hulga juhuslike inimestega [Jüs1]. Kokkupuudetele järgneb isiklik kokkuvõte. Mõnes essees (väljaspool siinset valimit) on tegelaseks ka teadlane (nt Jüssi 1986: 64), kuid selle eesmärk on pigem oma õppimiskogemuse vahendamine kui lugeja õpetamine. Võimalik, et suhteid loov sündmustik on Jüssi kirjutiste populaarsuse üks põhjustest.

Eeltoodu põhjal ei suhestu (eesti) esseed üksteisega kuigi aktiivselt oma pealtnäha ühises suhtlusruumis. Kõigis autorigruppides leidub küll põhjalikke tekste, mis saaksid viidata varasematele omamaistele, aga on valinud välismaistele autoritele osutamise (nt [Kpl1; Trs2; Oja1; Luk1; Kru2; Mar1]). Kujuneb ühesuunaline suhtlus, kus lugejale (ja endalegi?) vahendatakse suurest maailmast leitud uusi mõtteid. Tüüpiline essee ei otsi suhtlust ega võitle oma mõtteruumi pärast, vaid otsib vabana paistvat kohta.

Seda muljet tugevdab hajus viitamine ühisest suhtlusruumist väljapoole. Uuritud valimis ei leidu ühtki autoriteeti, kelle seisukohtadele osutaks vähemalt viis autorit. Kõigis kolmes autorigrupis on esindatud ainult Albert Schweitzer [Kpl1–2; Trs2; Oja1] ja Rachel Carson [Run2; Oja1; Hel2], pigem vihjamisi veel Charles Darwin [Lga1; Kpl1; Naa3]. Seejuures kipuvad autoriteedid ühel autoril korduma (nt Liidakul Carl Robert Jakobson, Naanil Albert Einstein, Kaplinskil Schweitzer, Krullil Dieter Helm ja Timothy Morton, Soomerel Rein Drenkhan, Vipil Donella Meadows

ja Joseph Tainter, Maranil Lennart Meri), mis toetab valimisse võtu argumenti, et sama autori eri tekste ei saa käsitleda päris iseseisvatena (ptk 2).

Siinkohal tuleb aga teha kolm mööndust. Esiteks väljendatakse teadmisi ka viitamata. See puudutab eeskätt kirjanike ja teiste autorite gruppi, kuna teaduspraktikas on viitamine norm (nagu näha osutuste sagedusest teadlaste esseedes). Lihtsate tähelepanekute ja mõttekäikude kordumine eri autoritel ei pruugi peegeldada ideede ülekannet (nt Runneli sõnastuses linnastunud inimese „haiglane luuleline igatsus maa järele” [Run1] esineb lähedasena Tammsaarel, Jüssil, Toomingal, Önnepalul [Tms1; Jüs1; Too2; Önn3]). Tõenäoline on ideede ülekanne aga pikemates kirjutistes, kus seostatud mõtteliini hoidmine vajab pingutust. Näiteks Kaplinski 1970-ndate teaduslikes esseedes [Kpl2–3] on ilmseid elemente kõigist kolmest Naani 1968.–1969. aasta artiklist [Naa1–3], sh sõnastusi ja keskseid mõtteliini (nagu biosfääri tõlgendamine lähtuvalt termodünaamika teisest seadusest ning surelikkuse teadvustamise paradoks teadvuse arengus). Mikita arendab tekste kohati samasuguses võtmes nagu Kaplinski (1996) ja Tammsaare (1990) (muu hulgas on ühine kandev vastandumine „eurooplase ratsionaalsusele”).

Seega – teiseks – ei tähenda üldiselt vähene vastastikmõju seda, et mõni esse ei võiks muutuda üldtuntuks. Ja küllap ka vastupidi: Luiga igati originaalseid tekste ei peegelda hiljem keegi, ehkki Kant [Knt2] ja Tammsaare (1990: 542–545, 549–551) olid nendega kursis. Nõnda konstrueeris Kaplinski [Kpl1] Luigast 60 aastat hiljem samasuguseid (vrd [Lga1]) mõttekäike otsast peale – ja tuntuks said tema esseed (nendele on osutanud [Eil3; Too1]; samuti on nende kohta uurimusi: Salumets 2004; Tamm 2022; Annus 2023). Millised esseedes väljendatud inimese loodussuhet käsitlevad mõttekäigud või kujundid on eesti kultuuris laiemalt levinud, kuhu ja kuidas, väärib täpsemat uurimist.

Kolmandaks meenutan, et siinses (laias) tähenduses kuuluvad esseistikasse ka raamatute saate- ja järelsõnad ning kriitika, mis siinsesse valimisse sattusid üksnes juhuslikult [Önn2; Vip3]. Kui eesmärk on süvitsi uurida interaktiivset mõtlemisprotsessi, siis tuleks vaadelda just selliseid tekste.

5. Mõistmise konstrueerimine

Teadmised, mida esseist vajab ja oma tekstis näitab, olenevad viisist, kuidas ta püüab mõistmiseni jõuda. Lähtun Basil Bernsteini (1999) 1) universaalse ja täpse, spetsiifilist üldisega seostava „hierarhilise teadmusstruktuuri” ja 2) olustikulise, eri ideede või nähtuste ümber ehitatud „horisontaalse teadmusstruktuuri” eristusest. Laias laastus vastab esimene abstraktsele ja loodusteaduses valdavale, teine kogemuslikule ja humanitaarias valdavale mõtlemisele. Tuglase „Kevadisi mõttekäike” [Tug3] algab lausa sellekohase selgitusega: „Suur osa inimesi mõtleb laiguliselt, kokkutraageldatud lappide kaupa, nagu ühelt jääparvelt teisele hüpatas. Ja paljuks minagi neist erinen!” (Tuglas 1966: 179)

Nende kahe teadmusstruktuuri põhjal joonistub loodussuhte kirjeldustes välja järgmine muster.

1. Ühe autori tekstide omavaheline seotus varieerub, kuid seostatud **programme** on vähe. Selgelt programmilised on Siversi „Jumala loomaaed” (2010) ja Mikita „Kukeseene kuulamise kunst” (2017), kus on muu hulgas sissejuhatus ja kokkuvõte, ning Peeter Vissaku tekstid tema koostatud kogumikus „Harmoonia võimalikkus süsteemis inimene – keskkond – ühiskond” (Vissak 2003). Lõpetamata tervikut võib näha Naani 1960-ndate esseede sarjas, mis algab formaalse teadmise ja loogika alustega (Naan 1967) ning liigub siis füüsilise ja bioloogilise maailma, samuti mineviku ja tuleviku sidumise poole [Naa1–3]. Samalaadne tervik moodustub Tiit Marani esseedest, mille keskmes on kultuur ja institutsioonid, ja Tõnis Kaasiku (1990) raamatuks korrastatud keskkonnakommentaaridest Eesti Raadios. Kaplinskilt ja Kärnerilt valitud tekstide programmilisus väljendub loodussuhte käsitlemise ulatuses ning selles, et need haakuvad, aga ei kattu. Samal ajal on mõlema tekstid kirjutatud kümne aasta jooksul ning mitte sellises järjekorras, nagu eeldaks teemaarendus.

Seega kuni veerand uuritud esseistikast moodustab ülesehitusliku terviku, sh kuni kümnendik on programmiline. Ülejäänu kujutab endast kas samast põhiideest hargnevaid mõttearendusi (nt Liidaku, Kulli, Krulli, Aveliina Helmi ja Vipi esseed) või eri mõtete või impulsside kogumit.

2. Struktuuriliselt (vt ka ptk 7 ja 8) saab ainult kolme siin vaadeldud teksti käsitleda programmiliste **kokkuvõtetena** autori mõtlemisest [Lii3; Run3; Kul3]. Need on kirjutatud kõige hiljem ja on üsna lühikesed. Enamik pikki tekste paistab seevastu erinevate teadmiste ja seoste korjena ja kõige sagedamini jäädvustab esseist oma igapäevaste mõtete sinna-tänna liikumisi. See jaotus toetab siinse uurimuse lähteteesi esseistikast kui (poolelioleva) mõtlemisprotsessi arhiivist.

3. Eraldi küsimus on, mida oma mõtteprotsessist ja mis mahus tahetakse ja suudetakse avaldada. Näiteks Runnel (1988: 46) nimetab esseisti küll „avalikuks kõnelejaks”, aga esseistikat („ühemehefilosoofiat”) võrdleb seeneliste-marjuliste huikamisega: „Huikama paneb üksijäämise kõhedus: eksimise kartus, ärakadumise hirm” (Runnel 1988: 43). Järelikult võib esseede väheses üksteisega suhestumises näha kirjutamata viisakusreeglit hea autori mõttekäikudele mitte vahele segada. Niisugune „oma rajal püsiv” esseistika, mis täpsustamata ulatuses segab omi ja laenatud mõtteid, erineb teaduspraktikast, kus tekst muutub ilmumise järel alati üheselt viidatavaks ja vabalt kasutatavaks teadmiste allikaks.

Kas Runneli korilase-metafoor hõlmab ka korilase kaalutlust hoida oluline pigem enda teada (vt Mikita 2017: 60, Mik2; Remm jt 2018)? Ehk „huikab” mõnigi esseist pigem tundmatusse kui tuntud kohta sattunult, andes teada üllatustest või ehmatus-test ja natuke endast – aga vähem sellest, mida ta korjama läks? Nii ei tundu enam põhjendatud eeldada, et esseist kirjutab peamisest, mida ta teab. Samahästi võib ta visandada just leiu, millest veel vähe taipab, aga mis pakub mõtteseiklust (Adorno 1984; Dillon 2017). Essee võib väljendada eksikäiku või silmapetet, vigurit ja enesereklaamigi – see ei ole teadmis põhine fakt.

4. Asjaoluga, et mõte tohib esseed pooleli jääda, kaasneb väljendusviisi valimise vabadus (vrd valimi koostamise põhimõttega seada vormile vähe piiranguid). Tunnetuse – ja eriti teadmuse – uurimisel väärib tähelepanu kõigepealt mõtlemise võttestik, mitte kirjutamise stiil, ehkki näiteks liialdamine (Naan, Krull, Mikita), iroonia

(Mutt, Soomere), pateetika (Liidak, Eilart) ja mosaiiksus (Tuglas) kahtlemata muudavad rõhuasetusi ja mõjutavad retseptiooni.

Mõtlemisvõtetena domineerivad ootuspäraselt loogiline argumenteerimine (enamikul teadlastel) ja esseest kunstilise terviku loomine (nt Tuglas ja Jüssi). Nende kõrval väärivad märkimist kaks autorit – Mikita ja Krull, kes kasutavad eripäraseid mudelipõhiseid võtteid (vrd Nersessian 1999).

Mikita teeb **lihtsate analoogmudelite** abil uudseid järeldusi. Erinevalt metafooridest (mille kasutust tasuks esseistikas eraldi uurida) on Mikita mudelid ühest tekstist teise liikuvad ja eri tahkudest avanevad struktureeritud pisisüsteemid. Ta peegeldab seda võtet ka ise: „läänemeresoomlane” ja „eurooplane” on ontlikud karikatuurid või ideaalkujud [Mik1]; taluõu on „justkui hajaasustuse tilluke mudel” [Mik2] jne. Tasub siiski jälgida, kas Mikita mudeli valik on põhjendatud ning kas see on päriselu „miniversioon” (nagu taluõu) või abstraktsioon. Kuna Mikita originaalsus seisneb just mudeli leidmises küsimuse ja järelduse vahel, siis ongi mudeli sobivus esmane ja selle ülekantavus järgmisse olukorda peamine uurimisprobleem.

Mõtteesperimentide (*thought experiments*) esmakasutus siinses valimis on Naani essee „Kas vastame kosmotaridele?” [Naa2], kuid kõige mitmekesisemalt katsetab tänapäeval Krull. Tema esseed „Varsti” [Kru2] ja „Imelihtne tulevik” [Kru3] sisaldavad paradoksaalseid mõttekäike, kus tulevik ja minevik, lõpp ja algus vahetavad teksti edenedes kohad. Seejuures ei ole tähtis, kas paradoks on korrektne (see ongi enamasti näiv), vaid eksperimentaalne vaade – see, millist uut järeldust perspektiivi vahetus võimaldab.

5. Eri autorite essee omavaheliste seoste käsitlemisel lisasin struktuurianalüüsile lihtsa sisuanalüüsi, koostades esmalt iga autori esseedest põhiteesi ja seejärel rühmitades need koondväidete alla. Kahtlemata saab seda teha mitmel moel, aga siin piirdusin selle uurimisega, kas lähedaste väidetega autoritel on tekstides otsest, sh ajaliselt järgnevat puutumust ja kas nad kordavad üksteist või pigem eristuvad. Sain seitse koondväidet:

V1) Inimkonna õppimisvõime asendab maast sõltuvuse linnastunud tehnomaailmaga – Kant, Tammsaare, Naan, Runnel, Soomere;

V2) Keskkonnaprobleemi saab ratsionaalselt lahendada, ehkki see on raskesti juhitav ja keerukas ettevõtmine – Tooming, Masing, Kaasik, Tarand, Engelbrecht, Helm, Kartau;

V3) Inimene on globaalprobleemide lahendamiseks liiga piiratud – Paul, Mutt, Kärner, Vipp, Önnepalu;

V4) Loodusetunnetus muudab inimese elu väärtuslikumaks – Tuglas, Liidak, Jüssi, Unt, Mikita;

V5) Kodukoha looduse tundmine on kodanikukasvatuse ja riikluse osa – Käis, Eilart, Luik, Vaino;

V6) Inimesele on loomupärane ökoetiline mõtteviis – Luiga, Trass, Sivers, Oja, Vissak, Maran, Pärtna;

V7) Inimkonna tulevik on kahanemine ökosüsteemseks tervikuks – Kaplinski, Kull, Krull.

Nende autorite tekste ja kultuurisüsteeme vaadates on ilmne, et enamiku koondväidete piires eristuvad autorid nii käsitlusviisilt kui ka kasutatavalt materjalilt: varem kirjutatud ei püüta täiendada ega asendada, vaid luuakse uut horisontaalset teadmust. Erand on grupp V5, kus leidub vastastikviiteid, aga nende lähtealus pärinebki mõtteloolist järjepidevust kätkevalt kultuuriväärtuste teemaväljalt (ptk 3). Essee tavapüüdlus on ikkagi eristuda, käia uut rada. Nii kujuneb esseistika kui teadmus-süsteemi põhiomaduseks kesketest arusaamadest hargnev nn intellektuaalne radiatsioon – dünaamiline hulk ideid, mõttearendusi, analoogiaid, paradokse.

6. Teadustõrksus

Eelnevast selgus, et erinevalt teistest loovad teadlased esseedes mõtteliine oma kultuurisüsteemile omaselt (tuginedes varasemale ja viidatavale), ent see pole neil põhivõte ja teiste kultuurisüsteemide esseistid seda üle ei võta. Nii et esseistika võib küll paista ühise suhtlusruumina, kuid tegelikult on teadlaste ja nendega suhestuvate kultuurisüsteemide ühine (**transdistsiplinaarne**) mõtlemine ning (eriti kohaliku) teadusinfo omaksvõtt sedakaudu napp, hoolimata potentsiaalist. Aga miks?

Ühe vastuseni võib jõuda, kui uurida autoreid, kelle tekstides teaduslikku teadmist otse ei mainita ega osutata. Loodusteaduste vaates on tähelepanuväärne autor Önnepalu (hariduselt botaanik-ökoloog) ja tema keskne tekst „Udu” [Önn1]. Selles on vaatluse all teaduslähedane teema – määramatuse ulatus –, nii et kunagise väejuhi üks lause on laiendatud kogu elusloodusele ja inimtegevusele („See „kolmveerand udu” kehtib üldse kõige kohta, mis puudutab elu, elussüsteeme”, Önnepalu 2023: 54). Teisal [Önn3] mõtestab ta samamoodi argielu „ökoloogilist jalajälge”: olgu jutt elekt-rist, veest, linnadest, tormist või metsaraiest – kogu teaduslik mõistestik on kõrvale jäetud. Pole usutav, et kogemata. Vaadates ka saatesõna Linkola tõlgetele, mis „meie mugavat-meeldivat mitte-lõpuni mõtlemist” paljastades on „heaks ja tahedaks lugemiseks” [Önn2], paistab Önnepalu teadusest ja teadmiste ebatäielikkusest lihtsalt tüdinud, eelistades hingerahu („kuulata [patareiraadiost Mozartit] keset metsikut talvemuinasjuttu”, Önnepalu 2023: 214; [Önn3]).

Pean seda näiteks ühiskondade kasvavast **informatsiooniväsimusest**, mis hõlmab nii infoküllust ja -saastet kui ka infosegadusest põhjustatud stressi (Bowden, Robinson 2009). Otsesõnu väljendab seda Mutt essees „„Lunaarühingu” lõpust”, milles ta nendib, et meedia on täis hermannhesselikku „klaaspärlimängu”.

[Kirjutatagu] mitte seda, kuidas näiteks nurrusid suurte füüsikute kassid, vaid kas teaduse üldisel arengul ja inimeste suhtumises loomadesse on mingit seost või mitte, ja kui on, siis missugune seos? Kas elust teadusliku arusaamise edenemine on muutnud emotsionaalset suhtumist elusse? (Mutt 2017b: 60)

Ühest küljest ootab Mutt siin eksperti, kes inimese loodussuhteid seletaks. Teisest küljest reedab ootus muret, et tänapäeva teadmistetulva ei suuda kirjanik üksi

hallata. Aga kui ei suuda, kas teadus kandub ilukirjandusse juhuslikult – või (reaktsioonina) ei kandugi?

Kirjanike teadustõrksust võib märgata teisteski esseedes. Kaplinski võib siin käsitletutest pidada ainsaks kirjanikuks, kes on teaduslikult huvitunud nii loodusest kui ka kultuuriloost (vt Tamm 2022). Ent tema teemakohases tekstis [Kpl2] tuleb esile muu hulgas teaduse (seal: majandusteaduse) ideologiseerituse probleem, mis kordub [Kpl3]: „Lugeda teadlased mõtlevate vabade vaimuinimeste hulka on samuti suur eksitus” (Kaplinski 1996: 100). Samuti Önnepalu [Önn1] viitab teaduse poliitiseeritusele.

Keda uskuda, küsivad teisedki [Vss1; Ktu3]. Eilart (2016: 258) leiab, et inimese loodusesse kuulumise juuri aitab leida just kirjandus, kui need juured „oma targas teaduses parajasti ära oleme unustanud” [Eil2]. Pealtnäha ootamatu sarkasm peegeldab siinkohal loodusteadlasena alustanud Eilarti mitmekülgset vastandumist Eesti loodusteadlastele (vt Tammiksaar, Pae 2011). See on eriti huvitav tänini kestva kultuurimõju tõttu: Eilartit on kunsti- ja kirjandusuuringutes mõistetud keskse looduskaitsejana (Kaljundi 2022; Annus 2023), aga siinses esseevalimis on teda käsitletud ainult ühel korral [Mar1]. Loodusteaduse ülekanne humanitaariasse toimus sinna kultuurisüsteemi liikunud inimese, mitte (teadus)tekstide kaudu.

Teadustõrksuse põhjuseid täpsustavad teadlaste esseed. Näiteks Viktor Masing [Mas3] peab probleemiks **pooltõdesid**, kus informatsioon on küll õige, aga probleemi lahendamiseks ebapiisav ja peale surutuna eksitav. Sama on märkinud Toomas Sutt (1993): inimkonda tabavaid kriise põhjustab eriti „vaimu kaasabil teadmistega varustatud võim”. Kultuuriinimeste vastuseis sellisele võimule on ilmselt teadustõrksuse teine oluline põhjus.

Eraldi mainin, et teadusfilosoofiliselt oleks huvitav esseistikat struktureerida süsteemseid tervikuid käsitleva süsteemimõtleamise (ingl *systems thinking*) nelja arengulaine kaudu (Cabrera jt 2023). Nende lainete üksteisele vastandumine võiks mõnel puhul seletada teadmiste vähest kajastumist esseistikas sellega, et autorid ei pea ühist teadmust lihtsalt mõttekaks. Enamik loodusteadlaste esseed järgib tänini varaseimat, **teaduslik-tehnilist** lainet, mis arendas Eestis 1930-ndatel selgepiiriliseks kujunenud arusaama ratsionaalsest (optimaalsest) looduskasutusest [Knt2; Lii2]. Süsteemimõtleamise kaks järgmist lainet rõhutavad aga arutelu ja otsustamise alustena eri vaatenurki ja järeldusi (alates Kaplinski kirjutistest 1960-ndate lõpul), võttes kolmandas laines **sotsiaalkriitilise** suhtumise võimusuhetesse vaadete esitamisel ja kehtestamisel [Pau1; Luk2; Mut2; Tar3; Kru3; Pär2]. Süsteemimõtleamise hiljutiseks, neljandaks laineks peetakse paralleelsete mõtteliinide koondumist ühtseks teadmusstruktuuriks, sarnaselt kirjeldatavate süsteemide endi toimimisega (Cabrera jt 2023). Näiteks Krull tuletab vastuoksustest mõttekäigu Eesti loodussuhte kohta: „tulevik on unustatud minevik” → „rahvus leiutati selleks, et kaitsta ja hoida üht põrimuslikku kooslust” → valitsev majanduspoliitika on „Eesti tuleviku vaenlane” [Kru3].

Seda uurimust teheski märkasin eesti mõtlejate seas süsteemimõtleamise neljandale lainele omast kimbatust: loodus on „hüperobjektina” [Kru2] iga kultuurivaate ning kultuur iga loodusvaate [Hel3; Mar3] küljes nii kõvasti kinni, et neid ei saagi enam varasemal viisil seletada.

7. Mõttekäikude süsteemsus ja terviklikkus

Inimese ja looduse suhe on süsteemne tervik, mille mõistmiseks peaksid vastavad omadused väljenduma ka tekstides. **Süsteemsuse** tunnusteks pean siinkohal 1) üldomaduste seostamist konkreetsete kultuurinäidete või loodusobjektidega (sh minajutustaja isikliku suhtega); 2) paljude seoste või kõikehõlmava ainuse asemele vähestele põhiseoste keskendumist, sh põhiseoste sünteesi; 3) süsteemi osade vahelise tagasiside sedastamist; 4) süsteemi toimimise olenevust oludest. **Terviklikkuse** tunnusteks on aga liikumine ruumi- ja ajaskaalade vahel ning kirjeldusest üle jääva määramatuse iseloomustamine.

Esimesena leiduvad peaaegu kõik need tunnused Luiga 1908. aasta kirjanduslikus essees „Soo vaim” [Lga2]. Selles esineb kolm perspektiivi: kõneleb õppejõud, kes tihti vastandub tavahoiaikule, ning kuulaja lisab täiendusi. Õppejõud kirjeldab sood tagasisidestatud ökosüsteemina („Sool on o m a lilled, oma taimed [...] mis soo omaenese loomu kohaselt ümber teinud”, Luiga 1995: 553), inimese ja soo suhet eri riikides ja ajaloos („Vanasti olid sood meie rahvale abiks [...]”). Nõnda jõutakse kaasaja vaateni, et liigne vaev oleks soid üles harida, mistõttu „[m]aksabki sääli viibida.” (Luiga 1995: 552) Looduse vaatlemine siduvat inimesi õigesti teadusega, mis omakorda loob põhja muule haridusele – mitte nagu „praegu”, mil eesti üliõpilastest „[s]uurem jagu on õpetajad, tohtrid, advokaadid” (Luiga 1995: 554). Essee lõpus tunnistab õppejõud, et lapsi looduses õpetades läheb ta endagi meel nii rõõmsaks, et ta on peaaegu „valmis karskusevannet vanduma” (Luiga 1995: 554) – ja asub siis sootaimi uurima.

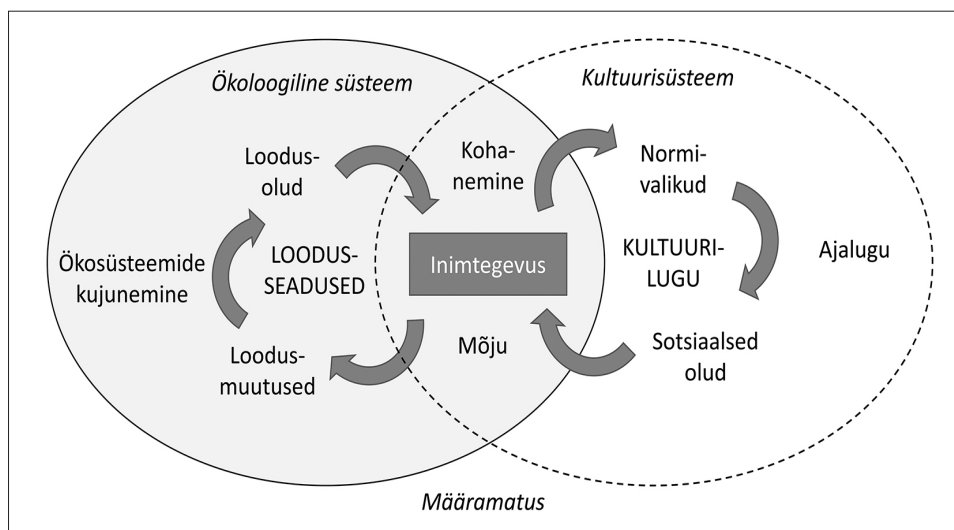
Kuigi hilisematel esseistidel on olnud kasutada märgatavalt rohkem teaduslikku teadmist, ei pruugi need süsteemsuselt ja terviklikkuselt ületada Luiga soo-arutlust. Mõistmise põhistruktuuri stabiilsus on suures kontrastis tänapäevaks plahvatuslikult laienenud teadmusega. Selle seletuseks pakun, et esseistika peegeldab sedagi, kuidas inim mõtlemises jääb isiklik piiratud tunnetus domineerima kõige selle üle, mida kollektiivne teadmus ja kogemus võimaldaksid mõista. Inimese bioloogilise piiratuse probleemi toetavad psühholoogia- ja evolutsiooniuringud (nt Johnson, Levin 2009; Waring jt 2024) ning seda märgivad ka esseistid (ptk 5 väide V3).

Küll paraneb hilisemates tekstides väiteselgus ja esseede loogiline struktuur (vrd soo teemal [Mas1]), mis võib osaliselt tuleneda keelelise väljenduse, mitte tingimata mõtlemise muutustest ajas. Näiteks XXI sajandi kirjanike esseed (Mutt ja Önnepalu) võtavad enamasti kitsa fookuse. Ent samalaadsed on Tammsaare arutlused, mis valimis kronoloogiliselt järgnevad Luigale, kuid ei suhestu tollega vähemalt loodussuhete mõttes üldse. Niisugused esseed arendavad tervikmõtlemist eeskätt siis, kui esmane arusaam kogu teemast on olemas. Kui puudub toetav tervik (nt autorikogumik), jäävad esseed huvitavateks kildudeks, mis muidugi ei välista nende omavahelist seostumist lugeja maailmapildi kaudu.

8. Raamtekstid

Millised eestikeelsed tekstid kirjeldavad inimese ja looduse seoseid kõige ulatuslikumalt? Mõtlemise ja selle analüüsi seisukohalt võiks niisuguste tekstide – nimetan neid **raamtekstideks** – väärtus seisneda põhiteemade kaardistuses. Esseistika raamtekstina määratlen teksti, mis kirjeldab uuritavat teemavälja kõige terviklikumalt ja eri oludele kohanduvalt, kusjuures sisuliselt võrdsete tekstide puhul on eelistatud lühem, selgem ja vanem tekst. Raamtekstiga saab ühendada kitsamale teemale keskenduvald teisi tekste.

Raamtekstide otsimiseks tuleb teemaväli (ptk 3) kõigepealt täpsemalt liigendada. Inimese loodussuhte keskseks uurimisobjektiks pean **inimtegevust**, mis oleneb sotsiaalökoloogilise süsteemi põhikomponentidest ja -protsessidest (joonis 2). See olenemine seisneb ühelt poolt selles, et ökosüsteemid kujunevad loodusseadustest lähtuvalt, aga selle tulemusel tekkinud loodusoludega kohanedes mõjutab inimtegevus omakorda tulevase loodusolusid. Teiselt poolt mõjutab ühiskondade ajaloo seotud kultuurilugu seda, millist inimtegevust sotsiaalsed olud soosivad või võimaldavad, aga ka võimalust kohandada kultuurinorme ökosüsteemidele vastavaks. Nõnda on inimtegevusega seotud kolm loodussuhte tasandit: tagajärjed (looduses ja ühiskonnas), tagasiside kindlatele otsustele (olenevalt inimtegevuse laadist ja kontekstist) ja tulevikku vaatav üldine normiloom (eetika).

Joonis 2. Inimese ja looduse suhte tervikut kirjeldava raamteksti skeem.

Kõiki neid komponente käsitleb Kaplinski „Ökoloogia ja ökonoomika” [Kpl2]. Juba avalaused loovad süsteemide vahele seose ja näitavad seda ajas ja ruumis muutuvana: „Meie tegevus ja maailmavaade on sõltuvuses. [...] Ja kui on tegemist küllalt pika aja jooksul kujunenud maailmavaatega, võime rääkida selle maailmavaate tõhususest tasakaalu säilitamisel ökosüsteemis, süsteemis inimene (hõim, küla,

rahvas)–elukeskkond.” (Kaplinski 1996: 46) Kaplinski (1996: 49) arusaama järgi koosneb maailmavaade loogilisest ja emotsionaalsest süsteemist, millest suur osa on „endastmõistetavused” – neist tavaliselt ei räägita (vt ka [Run2]). Kusjuures selgitus, et ühiskond on laiema ökosüsteemi osa (Kaplinski 1996: 47), näitab juba Kaplinski maailmavaadet – niisugune kujund on nn tugeva kestlikkuse (ingl *strong sustainability*) tunnus (nõrga kestlikkuse esindajad on nt [Too1] ja [Soo3]). Edasi tegeleb Kaplinski põhjalikult küsimusega, kuidas kasutada „mõistlikku mõistust” tulevike kujutlemiseks ja valimiseks, ning liigub loodus- ja majandusseaduste kaudu kultuurilise vajaduseni „muuta elu väärtuslikuks” (Kaplinski 1996: 62). Eetilise normi aluseks soovitab ta Schweitzeri optimistlikku filosoofiat: „Inimene, kes tunnetab imet enda ümber, saab kindlasti elada kooskõlas enda ja keskkonnaga” (Kaplinski 1996: 63).¹

Enamikkü Kaplinski kirjeldatud aspekte võib leida põhjalikumana teisel. Näiteks puudutab Kaplinski eeltoodud essees [Kpl2] väga põgusalt ökosüsteemide kujunemist ja seda, kuidas loodusolud määravad inimtegevust. Globaalselt seletavad neid palju põhjalikumalt Hans Trass [Trs2] ja Tõnis Kaasik [Kaa3] ning eri olustike näitel Kant [Knt1,3] ja Jüssi [Jüs3]. Süsteemide käitumise määramatust Kaplinski (1996: 65) samuti üksnes mainib: „kindlad töed ja veendumused ei kesta”.

Arusaadavalt ei mahu raamteksti kuigivõrd loodussuhte varieeruvuse käsitlust – näiteks, et eri inimgrupid võivad mõista oma suhet loodusega erinevalt [Lii1; Run1; Jüs1], mistõttu võib laiem meelsus kergesti pöörduda. Runnel nuriseb 1970-ndate lõpul, et kümne aastaga muutus inimese asend Eesti loodusretoorikas ohvrast jumalaks [Run2]. Nelikümmend aastat hiljem jätkab Krull (Timothy Mortonile viidates, [Kru2]) sarnast mõttekäiku globaalsena: inimkond peabki saama apokalüptiliselt alandatud, ilma selleta ei muutu ta mõistlikumaks (Krull 2020: 78).

Kaplinski raamteksti [Kpl2] alternatiiviks on Runneli „Hoidjad ja päästjad” [Run3]. See on ligi kümme korda lühem visand inimkonna ökoloogilisest ajaloost: „looduselt pudenenud palukeste” korjajast sai „masinalise ajastu [---] lõhkuja laps”, kes seisab silmitsi sellega, et „hävitanu [muutub] ise järgneva hävitamise vääriliseks” (Runnel 1988: 135). Lahendus – kombeõpetus „käitu nii, et sa ei hävitaks maailmast ühtegi eluvormi” (Runnel 1988: 134) – on selgepiirilisem kui Kaplinski „ime tunnetamine” ning uute mõtetena lisanduvad tõdemus, et „ülim vabadus on valida aהלaid” (seostatav tänapäevase planeedi piiride mõttega; Rockström jt 2009), ja küsimus loodussuhte demokraatlikust juhitavusest (Runnel 1988: 136).

9. Inimliku elukeskkonna probleem

Kuidas on seotud esseistikas väljendunud eetilised hinnangud ja elujuhised sellega, kuidas inimene oma loodussuhet mõistab ja mida loodusest teab? Sellele küsimusele

¹ Põgusate käsitluste põhjal kõigis Kaplinski esseedes [Kpl1–3] tundub, et ta ei olnud sellal Schweitzeri peateosega (1984) tuttav ning rajas oma arusaama mõnele lühikokkuvõttele. Originaalis arendas Schweitzer Arthur Schopenhaueri elutahte mõiste „teisest elutahtest teadlikuks” ja sellega aktiivselt ühtsust igatsevaks (Schweitzer 1984: 268), mida Kaplinski (1996: 62–63) on aga mõistnud passiivse uudishimuliku „biofiliana” (vt ka Salumets 2004; Tamm 2022).

vastamist alustan inimese elukeskkonna käsitlusest, mis on üks loodussuhte normeerimise lähtekohti (Ingold 2022).

Küsimust, **milline peaks olema kvaliteetne elukeskkond**, käsitletakse esseistikas kolmel tunnetuse, mõistmise ja teadmisyajaduse poolest erineval moel. Esitan need selles järjekorras, kuidas elukeskkonna määratlemisel on vähenenud teaduslik analüüs ning kasvanud isiksuse tähtsus. Mõtlemise seisukohalt on huvitav nende vaadete sidusus, näiteks see, kas esees toodud järeldused klappivad autori jaoks meeldiva eluga või mitte. Selle märkamine seostub kahtlemata üldise vaatega loodussuhtele (ptk 11).

Esimene käsitlus on **põhjendatud seisukoht** mõnes elukeskkonnaalases arutelus, nt korrastatud maa-asustuse [Knt2; Run1], linnakeskkonna [Trs1] ja põllumajanduse [Hel2] planeerimise või ökosüsteemide taastamise üle [Mar2; Pär3]. Põhjendustes peegeldub üldine suhtumine maakasutusse, majandusse ja tarbimisse, sest elukeskkonnaga tuleb sobitada fakt, et ühiskonna ainelised ressursid tulevad primaarselt loodusest (nt [Knt1; Too1; Kpl2; Mas3; Ktu1]). Elusloodust puudutavad siin näiteks arutelud inimese suhetest lemmik- ja metsloomadega [Tms1; Siv2; Mut2; Pär1].

Info poolest väärtuslikud on uusi põhjendatud küsimusi püstitavad tekstid, mille üks vorm on oodatava või võimaliku **tuleviku** kirjeldused. Valimist paistab, et essee pakub selleks palju võimalusi. Leidub soove peegeldavaid utoopiaid nii Eesti kohta [Oja3] kui ka globaalses [Kpl1] ja kosmilises mastaabis [Naa2]. Düstooapiad ilmuvad esseistikasse alles käesoleval sajandil ning on pigem globaalsed [Kru2; Vip3] – Eestis võidakse küll peljata harjumuspäraste maastike kadu ja looduse vaesumist [Luk1; Mik3; Mut1], aga seda ei seostata sotsiaalse kaosega. Leidub ka tõenäosustel põhinevaid mõttekäike igati uurimisväärilistest Eesti-kirjeldustest [Pau1] globaalse arengu matemaatiliste prognoosideni [Eng2]. Põllumajanduspoliitika Kaarel Liidak (Liide-man 1935: 86) arutles 90 aastat tagasi selle üle, „kui kaugel on teadus ja tehnika veel kunstlikust leiva ja liha valmistamisest [...] Seepärast jätkem unistused võimatust, see pole põllumehelik” [Lii1].

Erinevalt akadeemilisest visioonide loomisest on esseedes tavaliselt üksainus tulevikukirjeldus (see vastab intellektuaalsele radiatsioonile, ptk 4–5). Kuigi alternatiivid jäävad niimoodi kujutamata (erandiks [Vss2]), pakub esseistika hulgaliselt piiritlemata avastuslikke visioone (vt Maier jt 2016). Nende nii-öelda metsikus aias võib kasvada mõndagi, mille akadeemiline hool oleks ennatlikult välja rookinud, kängu või tähelepanuta jätnud.

Teine võimalus elukeskkonda käsitleda on esitada **tunnetuslikke küsimusi**, mis avardavad loodussuhte üle mõtlemist. Tüüpiline vorm on (liialdatud) argivastandus, millest hargneb eksistentsiaalne küsimus või dilemma. Näiteks 1960-ndatel tekitasid imestust tehnoloogilise progressi vastuolud. Tundus groteskne, et palju ebareaalsem on saada töölauale paar telefoni kui saata inimene Kuule [Naa3] või et üks öine mootorrattur suudab Pariisis rikkuda 200 000 inimese une [Eil2]. Pool sajandit hiljem esitletakse samasuguseid vastuolusid üldiselt ratsionaalse mõtlemise kohta. Miks suudab tobedavõitu uskumus ära hoida mõne liigi hävimise, aga teadmispõhine elukorraldus ei suuda [Pau3]? Kuidas selgitada teadust rahvale, kui lihtsustamine

muudab teadmise valeks [Soo2]? Miks ühiskonna „ratsionaalsed valikud” paistavad mingi arusaamatu eesmärgi teenimisena [Kru2]?

Inimese ja looduse suhte läbiv vastuolu on sõnade ja tegude lahknevuses ilmnev topeltmoraal. Tammsaare meenutab loomade ja inimeste tapatalguid kristliku käsu „Ära tapa!” saatel [Tms2]. Tooming [Too1] laiendab selle looduskaitse liikumisele: „[---] mis kasu on mängida õilsat hidalgot, kes mõnuga karbonaadi seedides moraliseerib, kui hirmus mees too on, kes kesiku surnuks pussitas” (Tooming 1975: 195). Eriti sageli osutatakse topeltmoraalile tänapäeval, mil keskkonnateemad pälvivad laialdast tähelepanu. Kas loodushoiu propageerijad pole sama aplad tarbijad kui nende kritiseeritavad [Ktu2]? Kas apokalüptiliste prognoosidega üles köetud ärevus ei takista lõpuks looduse hoidmist [Vai3]?

Need vastuolud põimuvad üksiku ja terviku suhetega. Sageli osutatakse, et üksnes üksikisiku huvidest lähtuvalt pole võimalik rajada kestlikku süsteemi. Toomas Paul [Pau3] toob bioloogilise paralleeli: „Võib saavutada rakkude surematuse, aga see tekitab vähkkasvaja, mis põhjustab organismi kiire surma” (Paul 2003: 324). Önnepalu laiendab sama ebakõla kultuurile: kas moodsa inimese leppimatus looduse seatud väikeste ebamugavustega ei raiska vaimujõudu seista hoopis olulisemate väärtuste eest [Önn3]?

Kolmanda käsitlusena peegeldab paljude tekstide olustikukirjeldus autori (minajutustaja) **mugavustsooni** looduskeskkonna muutumise teljel, mis täpsustub tekstide koostoimes. Kirjanikest asetub mugavustsooni selgepiirilisel Unt: vaade turvalisest linnakorterist sinisele taevale ja puudele leevendab argiäpardusi ja maailma-äangi [Unt2]; ühtviisi võõrad paistavad nii maaelu [Unt1] kui ka kõrgtehnoloogilised unistused [Unt3]. Viivi Luige esseedes üksnes aknavaade kodutunnet ei taga – see ilmub vaheldusrikkas maastikus [Luk1], kus saab aeg-ajalt astuda vanade puude juurde (linnaparkides, metsistunud aedades, rannamännikutes; [Luk2–3]). Tooming lausa elabki neis maastikes: metsas jahil käies ja loomade järele vaadates ei pea ta õigeks eri suundadest ligi tikkuvaid uusi käitumisnorme [Too1–3]. Sellest võib välja lugeda Toominga kuulumise kogukonda, kes usub end elavat loodusega tasakaalus. Tsivilisatsiooni suhtes lõhestunud tunnetega Önnepalu põgeneb sootuks askeetlikku metsaonni [Önn3].

Väljajoonistaval linna–maa teljel on Eesti esseistikas kaks tähendust (vastandusena vt [Ktu1]). Üks on **eluviiis** – maaelu kui väärtusi loov praktika, teine on kultuurmaastik ja kultuuripärand kui **ilu- ja mäluallikas**. Neid ühendab arusaam, et maaelu kogemus aheneb või hääbub [Run1; Mik2] või vähemalt teiseneb [Lii1; Pau1; Mut1; Hel2]. Seejuures tuleb esseedes esile kolm kihti: 1) eri autorid keskenduvad selle muutuse eri aspektidele – nt maa söötijäämisele [Mut1], noorte maale meelitamisele [Lii1], läänemeresooe kultuuri hoidmisele [Mik1], riiklikele vajadustele [Knt1; Kul1] ja looduse võimalustele [Pär2–3]; 2) kirjeldused võtavad sageli kirgliku ja normatiivse kuju (ptk 11); 3) hoolimata erinevatest vaadetest maakasutusele on maa ise eesti esseistikas inimese loodussuhte keskne tervik ja põhiväärtus.

Pole selge, miks näiteks meri ja tehiskeskkond (tehnoloogia) on maa kõrval vähetahtsad. Kusjuures peale selle, et loodussuhte kujundamise üle kõrgtehnoloogilises globaliseerunud maailmas on Eestis vähe mõeldud, võib mitmest tekstist leida

tehiskeskkonna visioonile otsest vastuseisu [Tms3; Unt3; Vss1; Kru3]. Teadlastest on tehnoloogia suhtes kõige optimistlikum Soomere [Soo1,3]. Paul (2003: 271; [Pau1]) on aga valmis leppima robotite maailmaga, kui valida tuleb selle ja kaose vahel.

10. Mõistmisest normatiivsuseni

Loodussuhte normatiivide üksikasjalik kirjeldus siinsesse käsitlusse ei mahu. Ent mõtlemises eeldab normatiivsus tõdemust, et kirjeldataval nähtusel on midagi viga või seda ohustab miski, mida saaks parandada või vältida. Kirjutaja valib sellest kirjutamise ulatuse, ideaali ja perspektiivi ning tegevussoovituse (juhis, hoiatus, käsk või keeld).

Seega saab küsida, **kelle või mille mõistmise seisukohalt püstitatakse essee normatiive**. Kui tüüpiline essee on avastusliku mõtlemise vahend, mida raamistab minajutustaja mugavustsoon ja kus kirjutajal pole tavaks teiste esseistidega suhelda, siis on esseisti normatiivsuse avaldumise põhivõimalused: 1) reaktsioon üldtunnustatud väärtustest või normidest häälbivale käitumisele, 2) nende normide endi kriitika kas üldistest või 3) isikliku mugavustsooniga seotud väärtustest lähtuvalt. Normatiiv võidakse aga väga erinevalt sõnastada, näiteks olenevalt autori sotsiaalsest positsioonist ja väljaandest. Oletagem, et essee kaudu otsivad ühiskonnas lahendusi need osapooled, kes on otsustusprotsessidest välja jäetud. Kui kirjutajad ei otsusta ja otsustajad ei kirjuta, siis võib essee väljenduv mõistmine tunduvalt erineda domineerivast käsitusest (vrd ptk 5).

Teadmuse mõttes on oluline teadlaste normatiivsus. Traditsiooniliselt taunitakse teadustekstis väidete liigset normatiivsust (sh väljenduslikku; nt Hint jt 2022), mis paradoksaalselt tuleneb teaduse olemuslikust normatiivsusest muu mõistmisloome suhtes. Viimane ilmneb eriti loodusteadlaste esseeades. Nõnda peab Engelbrecht ühiskondade juhtimise põhilahenduseks paremaid teadmisi ja haridust [Eng2], kuigi mõonab, et mõistmine hõlmab muu hulgas väärtusi ja ühtlasi piiravad väärtused mõistmist [Eng3]. Kärner lisab, et demokraatlik valitsemine ei soosi analüütilist mõtlemist, mida ometi oleks vaja [Kär3]. Naan [Naa3] aga näeb informatsiooni- varude suurendamises just inimkonna progressi olemust, mitte lihtsalt selle vahendit.

Teiste kirjutajate, sh humanitaarteadlaste seisukoht teadmuse rolli suhtes kestliku loodussuhte tagamisel on märksa mitmekesisem ja sellest ei kooru ühtset järeldust näiteks „teadmistepõhise riigi” toetuseks. Toon välja neli põhilist küsimust, mis siin vaadeldud esseistikas esile kerkisid:

1) mil määral pakuvad teadmised inimese loodussuhtes avalduvatele probleemide lahendusi [Trs3; Kul2; Soo1; Hel1], tekitavad valeootusi [Önn1] ja illusiooni inimese jumalikust kõikkõimsusest [Run2; Kär1; Hel3], viivad hingerahu [Kpl3] või koguni terviksüsteemi lagunemiseni [Pau2–3];

2) kas teadus lahendab terviku seisukohalt olulisi või tähtsusetuid küsimusi [Lga3; Kaa2; Mut3; Önn2; Mar1] ja kuidas ületada eri valdkondadest tuletatud tegevusjuhiste vastuolud [Kpl2; Mas3];

3) mil määral hoolib ühiskond teadmistest ja arvestab nendega [Tms2; Siv1; Vss1; Ktu3];

4) kuidas ühendada teadmus, traditsioon ja religioon kestlikuks loodussuhteks [Lii1; Tms3; Trs2; Pau3; Siv3; Kär2; Kul3; Mar3].

Kestlikkusteaduses on kujunemas seisukoht, et liigne teaduslik normatiivsus piirab keskkonnaprobleemide loovat lahendamist (nt Kläy jt 2015). Essee võibki pakuda teadlasele võimalust väljendada hoiakuid ning leevendada teadustöös tunnetatud sotsiaalset ja kultuurilist kõrvalejäetust. Uuritavas valimis on vähe teadlasi, kes üldse ei kasuta võimalust normatiivseteks väideteks, kuigi stiil varieerub käskivast kõneviisist [Knt2] ja otsesest hukkamõistust [Siv1; Vai2] ettevaatlike sõnastusteni, et miski on „oluline” või „pole üldsegi hea” [Soo2–3]. Nagu tulevikustsenaariumide puhul, on esseele iseloomulik ühe normatiivse mõttekäigu esitamine. Nõnda saab teadlane esseistina muutuda eri võimaluste esitlejast (Pielke 2007) huvide kaitsjaks.

Lisaks võimaldavad esseed teadlastele eneserefleksiooni. Näiteks 1980-ndate ökolooge häiris teadlaskonna lõhestumine loodushoidliku maakasutuse küsimustes, mida nad pidasid pigem moraali kui teadmiste asjaks. Trass (2010: 26; [Trs1]) kirjutab, et Baikali järve reostamise taga oli „mõne akadeemiku” toetus tööstusjuhtidele. Masing (1984: 19; [Mas3]) jaotab keskkonnateadlased kolme leeri, kellest „esimesed õigustavad kiiresti praktikas tehtud sammud, kiidavad takka ning tagavad endale rahuliku elu ja hea teadlase maine; teised on algul vait, püüavad visalt edasi uurida ja on tuntud kui skeptikud ja venitajad, neil on raske, kuid tihti õigus; kolmandad löövad käega, väites, et nende nõu niikuinii ei võeta kuulda; need on virisejad, kellest pole kasu ei praktikale ega teooriale.”

11. Inimese vastutuse probleem

Esseede teemapüstitus ja argumentatsioon ei pruugi olla normatiivse järelduse aluseks, vaid võivad ise tuleneda autori moraalsetest ja eetilistest tõekspidamistest. Näiteks Siversi „Inimese enesekesksus” [Siv1] algabki teoloogilise tõlgendusega, et loomi ja üldse loodust tuleb kohelda Jumala loominguna. Järgnevad teaduspõhised faktid loomade käitumise keerukuse kohta, mille najal tuletatakse uus normatiiv: antropotsentrism vastab alpuusele (surmapatule).

Enamasti on normatiivne lähtekoht siiski varjatud, mistõttu järgnevas toon esile üksnes selle, et inimese loodussuhet käsitlevad väited ja sedakaudu tekstid saab jaotada **normatiivsetesse klassidesse** (arhetüüpidesse). Alustan arhetüüpsete väidete tuvastamisest lausete (fraaside) tasemel, et siis vaadata nende püsivust teksti ja lõpuks autori tasemel. Loodussuhte kolme arhetüüpse tõekspidamise (Hertog, Turnhout 2018) tunnused ja neile vastavad näited esseevalimist on järgmised.

I. Looduse **kasutaja** arhetüüp rõhutab looduse kasulikkust, loodussuhte ratsionaalsust ja prognoositavust. Esseedes on kõne all majanduslik progress ja inimeste elustandard, looduse saagikus ja inimeste tehnoloogiline võimekus seda kasutada.

- „Loodusesunnist vabanemise kraadi järgi võib vahet teha nelja majandusastme vahel.” (Kant 1999: 469; [Knt2])
- „Inimene võtab [uskudes mõistusse ja elu arengusse] looduselt rohkem, kui see oma looduslikus olukorras iial annaks. Võtab iga päevaga ikka rohkem ja rohkem.” (Tooming 1975: 197; [Too1])
- „Inimkonna tulevikku ohustavaks probleemiks on juba mõnda aega see, et Maa loodus ei suuda enam pakkuda inimkonnale piisavalt hüvesid [---].” (Soomere 2022: 99; [Soo3])
- „Metsa[raie]ga on asi tegelikult suhteliselt selge. Mets kasvab tagasi ja päris kiiresti ning seda takistada, kui kellelgi taoline mõte peaks tekkima, on eba-mõistlikult raske.” [Ktu3]

II. **Aedniku** arhetüübi juures on keskne inimese vastutus ja ühiskonna juhtimine, et looduse eest hoolitseda. Üldine hüvis on korrastatud loodus, mille saavutamisse peab igaüks panustama.

- „[---] minule tähendab kodumaa maad, mille eest mina vastutan.” (Luik 2006: 71; [Luk2])
- „[Viljakandvat] maad tuleb korras hoida, teda tuleb pidada.” [Mut1]
- „Kuna inimese kaudu on tulnud maailma hävitus ning hukatus, siis toimub ka päästmine inimese kaudu.” (Sivers 2010: 50; [Siv2])
- „Põllumehed saavad olla maastike ja loodushüvede vardjad, seistes looduse hea käekäigu ja oma tootmise jätkusuutlikkuse eest.” (Helm 2018b: 35; [Hel2])

III. Loodust **kaaslasena** käsitlev arhetüüp lähtub looduse iseorganiseerumisvõimest (tihti kujutletav tasakaaluna), mis võimaldab inimesele tulevikku looduse kui terviku osana. Ühtsus niisuguse võimsa ja suuresti tundmatu autonoomse süsteemiga viib sellele iseväärtuse (subjektsuse) omistamiseni.

- „Ühistunne loodusega on kõrgem kui armastus, kui inimsus; ta on pühaduse tunne.” (Luiga 1995: 539; [Lga1])
- „[---] rohelise vaate järgi [---] tuleks elada nii, et maailm ei muutuks seeläbi teistsuguseks.” [Kul2]
- „Soisemas tulevikus oleks märgaladel õigus jääda sinna, kus nad on holo-tseeni jooksul kujunenud [---].” [Pär3]
- „Peame laiendama senist kitsast inimkeskset maailmapilti iseväärtusega – kui soovite, pühadusega –, millega oleks kaetud terve biosfäär kui meie endi olemasolu tagatis.” [Mar3]

Empiirilisel eristub neljandana loodussuhte **määramatuse** vaade, kus positiivne programm paistab inimese omaduste tõttu saavutamatu või puudub üldse. Loodust kujutletakse ürgjõuna, mis laastava inimese ühel või teisel viisil ükskord paika paneb. „Tegelikult on võimalik alles pärast ajaloo lõppu öelda, mis asi inimene

oli,” arutleb Mutt (2018: 135; [Mut3]). Enamasti saab siiski niisuguse teksti klassifitseerida eeltoodud kolme arhetüübi alusel, arvestades muu looduse väärtustamist. „Brutaalsus ümbritseva vastu on inimliigi edu saladus,” kirjutab Paul (2003: 319; [Pau2]) inimõistuse saavutatut vaagides, mis viitab looduse kui kaaslase ideaalile (III arhetüüp). „Elu on meile eraldatud lõiguke plahvatava universumi ajaskaalal,” võtab Naan (1969, 1. V) kokku oma kirjutise inimkonna ühtaegu progresseeruvast ja prognoosimatust „siblimisest” [Naa3], mis vastab looduse kasutaja (I) arhetüübile.

Neile näidetele vastavaid loodussuhte arhetüübi tunnuseid leidis enamikus tekstides (määratlemata jäid [Mas1; Unt3; Pau3; Eng1; Mut3; Vai1]). Tõlgendamisel vajadid tähelepanu järgmised aspektid: a) et looduse mõiste vastaks Maa elusloodusele ja ökosüsteemidele (ptk 3) – näiteks Önnepalu arutluses Linkola mõtlemise üle [Önn2] vastab elusloodusele (kelle pärast ta muretseb) *maailm*, aga *loodus* (mida ta inimesele appi loodab) tähistab pigem loodusseadusi; b) et looduse korrastatust kirjeldavad sõnad (*kord*, *tasakaal*, *harmonia* jt) võivad, olenevalt kontekstist, tähistada nii kestlikku tarbimist (I arhetüüp), harmoonilise elukeskkonna kujundamist (II arhetüüp) kui ka inimkonna püsimist toimivas biosfääris (III arhetüüp); c) koduloomade iseväärtuse rõhutamine osutab pigem aedniku tüüpi (II) loodussuhte (nt „koer on inimese projektsioon”, Mutt 2018: 49; [Mut2]) ega tähenda, et iseväärtust nähtaks kogu metsikul loodusel (III arhetüüp).

Vastutus looduse eest ei välista aga selle ratsionaalset kasutamist ning iseväärtuse omistamine ei välista kultuurmaastiku kujundamist. Seega määrab arhetüübi tugevam normatiiv, nagu nõrga ja tugeva kestlikkuse eristuseski (Ang, Van Passel 2012). Ühtlasi on enamiku autorite eri tekstid arhetüüpselt stabiilsed, st autorile saab omistada domineeriva arhetüübi. Erandina esindasid Runneli ja Vissaku tekstid kõiki kolme põhitüüpi.

Kokkuvõttes paistab, et XX sajandi eesti kirjanikud väljendavad esseedes enamasti aedniku (II) arhetüüpi (erandiks Unt – I), kuid XXI sajandil valdab looduse kui kaaslase (III) arhetüüp. Seevastu teadlaste ja teiste esseistide seas püsib segu kõigist arhetüüpidest. Üldjärelalusena on eesti esseistika inimese loodussuhte kirjeldamisel leidlik ja paindlik, aga teadmuse ülekandel ja väärtushinnangutelt loid.

Artikkel on valminud Kultuuriministeeriumi Eesti kultuuri teadus- ja arendusprogrammi toel (projekt „Kestliku looduskasutuse kultuurifiltrid ja neile vastavad tulevikuvisionid Eestis” KUM-TA6).

KIRJANDUS

- Adorno, Theodor W. 1984.** The essay as form. – New German Critique, kd 32, lk 151–171.
<https://doi.org/10.2307/488160>
- Ang, Frederic; Van Passel, Steven 2012.** Beyond the environmentalist's paradox and the debate on weak versus strong sustainability. – BioScience, kd 62, lk 251–259.
<https://doi.org/10.1525/bio.2012.62.3.6>

- Annus, Epp 2023.** Inimene kui looduslik keha. Eesti kirjanduse tajuilmad 1960.–1980. aastatel. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 190–208. <https://doi.org/10.54013/kk782a10>
- Bernstein, Basil 1999.** Vertical and horizontal discourse: An essay. – British Journal of Sociology of Education, kd 20, lk 157–173. <https://doi.org/10.1080/01425699995380>
- Bowden, David; Robinson, Lyn 2009.** The dark side of information: overload, anxiety and other paradoxes and pathologies. – Journal of Information Science, kd 35, lk 180–191. <https://doi.org/10.1177/0165551508095781>
- Cabrera, Derek; Cabrera, Laura; Midgley, Gerald 2023.** The four waves of systems thinking. – Journal of Systems Thinking, kd 3, lk 1–51. <https://doi.org/10.54120/jost.000051>
- Caccamo, Marta; Pittino, Daniel; Tell, Fredrik 2023.** Boundary objects, knowledge integration, and innovation management: A systematic review of the literature. – Technovation, kd 122, art 102645. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2022.102645>
- Clode, Danielle 2014.** This essay mixes styles: Is personal and scholarly. – New Writing, kd 11, lk 307–316. <https://doi.org/10.1080/14790726.2014.904891>
- Dillon, Brian 2017.** Essayism. London: Fitzcarraldo Editions.
- Eilart, Jaan 2016.** Õitse ja haljenda. (Eesti mõttelugu 129.) Koost Andres Tõnisson, Taavi Pae. Tartu: Ilmamaa.
- Engelbrecht, Jüri 2017.** Akadeemilised mõtisklused. (Eesti mõttelugu 133.) Tartu: Ilmamaa.
- Engelbrecht, Jüri 2023.** Peegeldusi teadusmaastikult. Kogutud kirjutised alates 2017. (Ilmatargad.) Tartu: Ilmamaa.
- Folke, Carl; Polasky, Stephen; Rockström, Johan; Galaz, Victor; Westley, Frances; Lamont, Michèle; Scheffer, Marten; Österblom, Henrik; Carpenter, Stephen R.; Chapin III, F. Stuart; Seto, Karen C.; Weber, Elke U.; Crona, Beatrice I.; Daily, Gretchen C.; Dasgupta, Partha; Gaffney, Owen; Gordon, Line J.; Hoff, Holger; Levin, Simon A.; Lubchenco, Jane; Steffen, Will; Walker, Brian H. 2021.** Our future in the Anthropocene biosphere. – Ambio, kd 50, lk 834–869.
- Helm, Aveliina 2018a.** Sissejuhatus maailma päästmisse. – Sirp 6. VII, lk 28–30.
- Helm, Aveliina 2018b.** Head maastikud. – Sirp 23. XII, lk 34–35.
- Helm, Aveliina 2019.** Me ei tohi kunagi unustada, et rahvus ja loodus käivad käsikäes. – Postimees 7. XII.
- Hertog, Iris M.; Turnhout, Esther 2018.** Ideals and pragmatism in the justification of ecological restoration. – Restoration Ecology, kd 26, lk 1221–1229. <https://doi.org/10.1111/rec.12680>
- Hint, Helen; Leijen, Djuddah A. J.; Jürine, Anni 2022.** Eestikeelse akadeemilise teksti tunnustest. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 327–353. <https://doi.org/10.54013/kk772a3>
- Ingold, Tim 2022.** The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill. Oxon: Routledge.
- Johnson, Dominic; Levin, Simon 2009.** The tragedy of cognition: psychological biases and environmental inaction. – Current Science, kd 97, lk 1593–1603. <https://www.jstor.org/stable/24107300>
- Jüssi, Fred 1986.** Jäälõhkuja. Tallinn: Valgus.
- Jüssi, Fred 2015.** Reisikirju. Tallinn: Petrone Print.
- Kaasik, Tõnis 1990.** Keskkonnasündmus 1983–1987. Tallinn: Olion.

- Kaljundi, Linda 2022.** Kunst, keskkond ja keskkonnaliikumine Eestis 1960.–1980. aastatel – mõningatest hästi unustatud seostest ja suundumustest. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 30, lk 92–116. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22108>
- Kant, Edgar 1999.** Linnad ja maastikud. (Eesti mõttelugu 28.) Koost Ott Kurs. Tartu: Ilmamaa.
- Kaplinski, Jaan 1996.** See ja teine. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kartau, Mari 2017.** Kust need uued vanaemad ilmajaamaga kõhus peaks siis tulema? – *Maaleht* 28. II.
- Kartau, Mari 2020.** Millega lunastada tarbija süütunne? – *Maaleht* 4. VI.
- Kartau, Mari 2023.** Nüüd on teada, miks loodusest võõrdunud lolle nii palju on. – *Maaleht* 30. XII.
- Kläy, Andreas; Zimmermann, Anne B.; Schneider, Flurina 2015.** Rethinking science for sustainable development: Reflexive interaction for a paradigm transformation. – *Futures*, kd 65, lk 72–85. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2014.10.012>
- Krull, Hasso 2020.** Imelihtne tulevik. Manifeste ja mõtisklusi 1995–2009. (Vabamõtlejad 1.) [Tartu:] Vabamõtleja.
- Kull, Kalevi 2005.** Kuidas säästvat arengut ära tunda. – *Sirp* 20. V, lk 20.
- Kull, Kalevi 2018.** Maharahunemise retsept. – *Mõõt või meelevald*. (Eesti Rooma Klubi toimetised 1.) Tallinn: Eesti Rooma Klubi, lk 57–61.
- Kull, Kalevi 2022.** Riigikaitse on ökosüsteemi kaitse. – *Schola Biotheoretica*, kd XLVIII, lk 87–93. Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts.
- Käis, Johannes 1996.** Kooli-raamat. (Eesti mõttelugu 10.) Koost Ferdinand Eisen. Tartu: Ilmamaa.
- Kärner, Tiit 2015.** Arutlusi asja pärast. (Ilmatargad.) Tartu: Ilmamaa.
- Liideman, Karl 1935.** Kas tunned maad. Tallinn: K/Ü Agronoom.
- Luiga, Juhan 1995.** Mäss ja meelegaigus. (Eesti mõttelugu [1].) Koost Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa.
- Luik, Viivi 2006.** Kõne koolimaja haul. Tallinn: Tuum.
- Maier, Holger R.; Guillaume, Joseph H. A.; Delden, Hedwig van; Riddell, Graeme A.; Haasnoot, Marjolijn; Kwakkel, Jan H. 2016.** An uncertain future, deep uncertainty, scenarios, robustness and adaptation: How do they fit together? – *Environmental Modelling & Software*, kd 81, lk 154–164. <https://doi.org/10.1016/j.envsoft.2016.03.014>
- Maran, Tiit 2021.** Looduskultuurist ja looduskultuuritusest. – *Sirp* 14. V, lk 36–37.
- Maran, Tiit 2023a.** Looduse taastamise tähenduse määratlemine ja illusioonid. – *Sirp* 14. VII, lk 29–30.
- Maran, Tiit 2023b.** Ratsionaalsuse ja väärtuste rohepööre. – *Postimees* 13. IX, lk 14.
- Martinez-Conde, Susana 2016.** Has contemporary academia outgrown the Carl Sagan effect? – *Journal of Neuroscience*, kd 36, lk 2077–2082. <https://doi.org/10.1523/JNEUROSCI.0086-16.2016>
- Masing, Viktor 1970.** Kas rabad on tõesti nii kohutavad? – *Eesti Loodus*, nr 7, lk 387–391.
- Masing, Viktor 1980.** Kellele seda soist tihnikut Sosval vaja on? – *Eesti Loodus*, nr 1, lk 43–48; nr 2, lk 75–80.
- Masing, Viktor 1984.** Looduskaitse ja maaparanduse vastuoludest. – *Looduskaitse ja põllumajandus*. Tartu: Eesti NSV TA Looduskaitse komisjon, lk 15–26.

- Mikita, Valdur 2017.** Kukeseene kuulamise kunst. Välgi metsad.
- Mutt, Mihkel 2002.** Essee kui Eesti märk. – Sirp 6. XII, lk 1.
- Mutt, Mihkel 2017a.** Valmistugem võitluseks võsa vastu. – Postimees 17. VII, lk 12.
- Mutt, Mihkel 2017b.** Mõtted. – Loomingu Raamatukogu, nr 6–7. Tallinn: SA Kultuurileht.
- Mutt, Mihkel 2018.** Kõik on hästi (Mõtted II). Tallinn: Fabian.
- Naan, Gustav 1967.** Täppisteadused ja kaine mõistus. – Horisont, nr 1, lk 3–9.
- Naan, Gustav 1968a.** Inimene ja lõpmatus. – Sirp ja Vasar 19. VII, lk 2, 4.
- Naan, Gustav 1968b.** Kas vastame kosmotaridele? – Sirp ja Vasar 12. IV, lk 2–3.
- Naan, Gustav 1969.** Inimene plahvatavas universumis. – Sirp ja Vasar 11. IV, lk 2; 18. IV, lk 3; 1. V, lk 3.
- Nersessian, Nancy J. 1999.** Model-based reasoning in conceptual change. – Model-Based Reasoning in Scientific Discovery. Toim Lorenzo Magnani, N. J. Nersessian, Paul Thagard. Boston: Springer, lk 5–22. https://doi.org/10.1007/978-1-4615-4813-3_1
- Oja, Ahto 1998.** Inimese ja looduse suhe. – Akadeemia, nr 6, lk 1246–1281.
- Oja, Ahto 2001.** Looduse jätkusuutlikkus on ühiskonna jätkusuutlikkuse eeldus. – Eesti Inimarengu Aruanne 2001, lk 29–32. Tallinn.
- Oja, Ahto 2003.** Visioon keskkonnatasakaalu põhimõtte ellu viinud Eestist aastal 2030. – Keskkonnaetikast säästva ühiskonna eetikani. Tallinn: Säästva Eesti Instituut, lk 62–67.
- Paul, Toomas 2003.** Kirik keset küla. (Eesti mõttelugu 50.) Tartu: Ilmamaa.
- Pielke, Roger A. Jr. 2007.** The Honest Broker: Making Sense of Science in Policy and Politics. Cambridge.
- Pärtna, Maarja 2022.** Janu teiste järele. – Müürileht, nr 114, jaanuar, lk 28.
- Pärtna, Maarja 2023.** Keskkonnaajalugu taastab kohamälu. – Müürileht, nr 128, aprill, lk 20–21.
- Pärtna, Maarja 2024.** Soisema tuleviku poole. – ERR/Kultuur 9. V. <https://kultuur.err.ee/1609336695/maarja-partna-soisema-tuleviku-poole>
- Remm, Liina; Rünkla, Mihkel; Lõhmus, Asko 2018.** How bilberry pickers use Estonian forests: implications for sustaining a non-timber value. – Baltic Forestry, kd 24, lk 287–295.
- Rockström, Johan; Steffen, Will; Noone, Kevin J.; Persson, Åsa; Chapin III, F. Stuart; Lambin, Eric; Lenton, Timothy M.; Scheffer, Marten; Folke, Carl; Schellnhuber, Hans Joachim; Nykvist, Björn; Wit, Cynthia A. de; Hughes, Terry; Leeuw, Sander van der; Rodhe, Henning; Sörlin, Sverker; Snyder, Peter K.; Costanza, Robert; Svedin, Uno; Falkenmark, Malin; Karlberg, Louise; Corell, Robert W.; Fabry, Victoria J.; Hansen, James; Walker, Brian; Liverman, Diana; Richardson, Katherine; Crutzen, Paul; Foley, Jonathan 2009.** Planetary boundaries: exploring the safe operating space for humanity. – Ecology and Society, kd 14, art 32. <https://www.jstor.org/stable/26268316>
- Runnel, Hando 1984.** Ei hõbedat, kulda. Tallinn: Eesti Raamat.
- Runnel, Hando 1988.** Mõök ja peegel. Tallinn: Eesti Raamat.
- Salokannel, Juhani 1998.** Teaduse ja kunsti vahel. Soome essee võimalustest. Tlk Katrin Raid. – Traditsioon & pluralism. Kirjanduskonverentside materjale. Tallinn: Tuum, lk 279–285.
- Salumets, Thomas 2004.** Kaplinski tasakaal. – Jaan Kaplinski, Kõik on ime. (Eesti mõttelugu 55.) Koost T. Salumets. Tartu: Ilmamaa, lk 535–551.
- Schweitzer, Albert 1984.** Kultuur ja eetika. Tlk Mati Sirkel. Tallinn: Eesti Raamat.

- Sivers, Fanny de 2010.** Jumala loomaaed – tuttav tundmatu maailm. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Soomere, Tarmo 2022.** Akadeemilisi arutlusi. Ilmast ja inimestest. (Eesti mõttelugu 164.) Tartu: Ilmamaa.
- Sutt, Toomas 1993.** Looduse ükskõiksusest. – Sirp 23. VII, lk 13.
- Tamm, Marek 2022.** Kuidas jääda ellu? Jaan Kaplinskiga antropotseenis. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 29, lk 113–129. <https://doi.org/10.7592/methis.v23i29.19034>
- Tammiksaar, Erki; Pae, Taavi 2011.** Jaan Eilart ja tema aeg. – Eesti Loodus, nr 1, lk 14–21.
- Tammsaare, A. H. 1990.** Kogutud teosed, kd 17. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tarand, Andres 2004.** Mitte ainult hõlmikpuu. (Ilmatargad.) Tartu: Ilmamaa.
- Tooming, Osvald 1975.** Puude taga on mets. Tallinn: Eesti Raamat.
- Trass, Hans 2010.** Hellrange loodus ja inimene. (Ilmatargad.) Tartu: Ilmamaa.
- Tuglas, Friedebert 1966.** Marginaalia. Mõtteid ja meeleolusid. Tallinn: Eesti Raamat.
- Unt, Mati 1995.** Suvi. – Kultuurileht 11. VIII, lk 7.
- Unt, Mati 1999.** Suvetaevas. – Sirp 4. VI, lk 2.
- Unt, Mati 2000.** Ended. – Sirp 14. I, lk 2.
- Vaino, Maarja 2018.** Identiteediloomed ja kultuurikatkestus. – Mõõt või meelevald. (Eesti Rooma Klubi toimetised 1.) Tallinn: Eesti Rooma Klubi, lk 105–113.
- Vaino, Maarja 2021.** Metsaküsimus on metaküsimus. – ERR 9. IV.
<https://www.err.ee/1608172162/maarja-vaino-metsakusimus-on-metakusimus>
- Vaino, Maarja 2024.** Millise kliima pööret vajame ennekõike? – Postimees. Teejuhid 20. IV.
<https://teejuhid.postimees.ee/8003445/maarja-vaino-millise-kliima-pooret-vajame-ennekoike>
- Varghese, Susheela A.; Abraham, Sunita A. 2004.** Book-length scholarly essays as a hybrid genre in science. – Written Communication, kd 21, lk 201–231.
<https://doi.org/10.1177/0741088303262844>
- Vipp, Kaupo 2016.** Koomaeelne tsivilisatsioon. – Sirp 4. III, lk 6–7.
- Vipp, Kaupo 2019.** Üks tee, kolm viita. – Sirp 28. VI, lk 16–17.
- Vipp, Kaupo 2024.** Tagasi Olduvasse. Tähtede poole pürgimise geoloogilistest alustest ja Fermi paradoks. – Pentti Linkola, Nurjatu küsimus. Viljandi: MTÜ Rahvusliku Ehituse Selts, lk 161–166.
- Vissak, Peeter (koost) 2003.** Harmoonia võimalikkus süsteemis inimene – keskkond – ühiskond. Tallinn: Ülo Siinmaa Grupp.
- Waring, Timothy M.; Wood, Zachary T.; Szathmáry, Eörs 2024.** Characteristic processes of human evolution caused the Anthropocene and may obstruct its global solutions. – Philosophical Transactions of the Royal Society B, kd 379, art 20220259.
<https://doi.org/10.1098/rstb.2022.0259>
- Önnepalu, Tõnu 2023.** Udu. Tallinn: Rahva Raamat ja Edasi.org.

Asko Lõhmus (snd 1974), PhD, Tartu Ülikooli looduskaitsebioloogia professor (J. Liivi 2, 50409 Tartu), asko.lohmus@ut.ee

Making sense of human-nature relationships in essays: A functional view on the Estonian essay

Keywords: cultural transfer, environmental ethics, Estonian literature, interdisciplinarity, scientific knowledge

The problem of how knowledge becomes *understanding* of complex phenomena, such as social-ecological systems, is of both theoretical and applied interest. This article is built on the premise that published essays serve as an archive of these cognitive processes. An important reason is that essay-writing is practised across different cultural systems (including scientists), providing potential grounds for cultural exchange.

I conduct a functional analysis of 108 essays, selected as a stratified sample from 36 Estonian authors representing three groups (literature; science; other) since the 20th century. The main criteria were that (i) each essay explores the relationship between humans (societies) and the nature, along with the interactions between both systems; and (ii) the author has at least three such essays (if more, three were chosen to reflect a diversity of thought). The presence of texts by all three groups of authors reveals three periods of heightened discourse on human-nature relationships: 1967–1980, 1996–2003, and from 2017 onwards.

Structurally, $\frac{3}{4}$ of the essays represent isolated lines of thought (only 10% form coherent programs), where the authors elaborate on their own ideas while referencing mainly distant (foreign) authors. Direct reference to other Estonian authors or building on one's own prior work is rare. Thus, essays mostly function as “idea laboratories”, with limited trans-disciplinary co-creation of understanding. Furthermore, while readily incorporating new knowledge and ideas, the essays reveal a relatively stable mixture of three main ethical attitudes towards nature throughout their history.

By distinguishing the key components of social-ecological complexity (Fig. 2), a “frame text” was defined as its most complete (or, secondarily, the most concise) representation. Jaan Kaplinski's “Ecology and Economics” (1972/1996) and Hando Runnel's “Caretakers and Saviours” (1988) can be seen as frame texts among Estonian essays on human-nature relationships.

Asko Lõhmus (b. 1974), PhD, Professor of Conservation Biology, University of Tartu (J. Liivi 2, 50409 Tartu), asko.lohmus@ut.ee